Dünya Âhiret Bütünlüğü

Doç. Dr. Şehmus Demir

1971'de Batman'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Batman'da tamamladıktan sonra, 1989 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırarak 1993'te mezun oldu. 1995 yılında yüksek lisansını, 2002 yılında da doktorasını bitirerek, 2004 yılında Doçent unvanını aldı. Yazarın;

1- *"Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması-Batıyla Münasebetin Kur'ân Yorumuna Yansımaları"* (İnsan Yay., İstanbul 2002)

2- *"Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik"* (Beyan Yay. İst. 2003)

adlı kitapları ve çeşitli dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Halen Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

İTHAF

Yetişmemde emeği geçen Anne ve Babama, ….

Dünya Âhiret Bütünlüğü

–Kur'ân'ın Dünya Hayatına Bakışı ve
Dünya Âhiret Münasebeti–

Doç. Dr. Şehmus DEMİR

DÜNYA ÂHİRET BÜTÜNLÜĞÜ

Editör
Zühdü MERCAN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-975-6079-70-6

Yayın Numarası
64

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir/İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Şubat 2008

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 00 Faks: (0212) 444 85 96

Işık Akademi Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.akademiyayinlari.com

İçindekiler

İkinci Bölüm

ÖNSÖZ

Yanlış yorumlamaların yapılabildiği ve neticede yanlış değerlendirmelere varılabilen konulardan birisi de dünya hayatının mahiyeti ve dünya âhiret münasebeti konusudur.

Kur'ân-ı Kerîm'de ve onun açıklayıcısı konumunda olan hadislerde dünya hayatını övücü ifadelere rastlamak mümkün olduğu gibi, yerici ifadeleri de müşahede etmek mümkündür. Bu âyet ve hadisler, bütünlük anlayışına zıt, parçacı bir yaklaşım tarzı ile ele alındığında, dünya hayatının ya basit, kötü, değersiz ya da olabildiğince değer verilip, imar edilmesi gereken bir yer olduğu neticesine varılır. Bu nedenle dünya ve âhiret hayatının mahiyeti, müslüman ferdin dünya ve âhirete nasıl bir perspektiften bakması gerektiği, yaşamını sürdürürken riayete deceği prensipler, hayatını nasıl tanzim etmesi lazım geldiği, dinin yaşama ne ölçüde etki etmesi gerektiği ve benzeri konulara açıklık getirebilmek amacıyla, bütüncül bir yaklaşımla Kur'ân'ın dünya hayatına bakışının ve dünya hayatının âhiretle münasebetinin ele alınıp incelenmesi ve belirli çıkarsamalarda bulunulması gerekmektedir.

Hemen belirtelim ki bu konuyu işlemedeki gayemiz, felsefi-kelamî tartışma ve değerlendirmelere girmek değildir. Âhiretin konumuzu ilgilendiren yönü, sadece dünya ile münasebeti, bire-

yin dünya hayatındaki davranışlarında nasıl bir konuma sahip olması gerektiği ile ilgilidir.

Çalışmamızın giriş kısmında, konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve bir mukayese olanağının oluşturulabilmesi amacıyla günümüzde yaşayan dinlerin bir kısmının, özellikle de Yahudilik ve Hristiyanlığın dünya ve âhiret hayatlarına nasıl baktıklarını ele alacağız.

Birinci bölümde, evrenin yaratılış gayesini belirtecek ve daha sonra dünya hayatını çeşitli açılardan ele alarak mahiyetini belirlemeye çalışacağız. Neticede de insanın mal ve servetle olan münasebetinde takınması gereken tavrı belirtmeye çalışacağız.

Konumuzun temel yapısını belirleyecek olan ikinci bölümde ise, bireyin dünya hayatındaki yaşam tarzını belirleme açısından dünya-âhiret bütünlüğünü ele alıp inceleyeceğiz.

Eksikliklerle malul olduğunu bildiğimiz bu çalışma, ilerleyen zamanlarda konuyla ilgili yapılacak daha geniş çaplı araştırmalara bir nebze de olsa ışık tutması hâlinde gayesine ulaşmış olacaktır.

İlim hayatımın başında kaleme aldığım bu çalışmam boyunca kıymetli mesailerini sarfedip düşüncelerinden ve yapıcı tenkitlerinden istifade ettiğim merhum hocam Prof. Dr. Hüseyin Avni Çelik'e şükran borcumu ifade etmekle birlikte, Allah'tan rahmet dilerim. Ayrıca emeği geçen hoca ve arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Muvaffakiyet Allah'tandır.

Doç. Dr. Şehmus Demir

GİRİŞ

A- DÜNYA VE AHİRET KAVRAMLARININ TAHLİLİ

Bir metni anlamada kelime ve kavramların bilinmesi önemli bir husustur. Bu durum, dinî metinler için daha da büyük bir önem arz etmektedir. Kelimeler, düşüncelerin sembollere dönüşmüş şeklidir; düşüncelerin dışa vurulduğu ve insanlar arasında iletişimi simgeleyen en önemli unsurlardır. Kelime ve kavramların, dünyayı algılamada ve anlamlı kılmada etkin araçlar olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle kelimeler, hissettiklerimizi, inandıklarımızı ve istediklerimizi başkalarıyla paylaşmanın vazgeçilmez ögeleridir. Zira kelimeler, insanoğlunun iletişim araçlarıdır.[1] Binaenaleyh, Kur'ân'ın anlaşılması ve doğru bir biçimde yorumlanması da bir anlamda kullanılan kelime ve kavramların sağlıklı anlaşılmasına[2]

---

1 Condon, John C., *Kelimelerin Büyülü Dünyası-Anlambilim ve İletişim*, çev. Murat Çiftkaya, İnsan Yay., İstanbul 1998, s. 129-130; Palmer, F. R., *Semantik -Yeni Bir Anlambilim Projesi-*, çev. Ramazan Ertürk, Kitabiyat Yay., Ankara 2001, s. 31-43, 75 vd.

2 el-İsfehani, Rağıb, *Mufredatu Elfazi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi, Daru'l-

bağlıdır. Bu nedenle, konuya '*dünya*' ve '*âhiret*' kavramlarının tahliliyle başlamamız yerinde olacaktır.

1. Dünya

'*Dünya*', yaşanan hayat itibariyle âhiret hayatına göre öncelik ve yakınlık arz ettiğinden, etimolojik olarak, '*yakın olmak*' manasına gelen ve hemzesiz olan '*denâ-ed-dunuvvu*' kökünden türemiş olup '*en yakın*' manasındaki '*edna*' ism-i tafdilinin müennesi bir kelimedir. Yahut da; aşağı, alçak, basit, değersiz, soysuz, haramdan kaçınmayan vb. manalara gelen '*denee-ed-denâetu*' kökünden türemiş ve yaşanan âleme ad olarak kullanılagelmiştir.[3]

Dünya ifadesinin, aşağılık, değersizlik, bayağılık ve benzeri anlamları bünyesinde barındıran '*denee-ed-denâetu*' kökünden türemiş olabileceğini söyleyenler de olmuştur. Ancak tercih edilen, '*yakın olmak*' manasına gelen '*ed-dunuvvu*' kökünden türemiş olduğu görüşüdür.[4] Zira etimolojik yapısı itibariyle dünya kelimesinin her iki manaya gelebilme ihtimali olsa bile, âhiret kelimesinin etimolojik yapısı ve yüklendiği mana ile bağlantılı

Kalem, Dımeşk 1992, s. 54-55; Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Abduh, Muhammed-Rıza, Reşid, *Tefsiru'l-Menar*, Daru'l-Menar, Mısır 1954, 1/7-16; Yılmaz, Hasan, "*Kur'ân'ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme*", Atatürk Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 2004/22, s. 241-242.

3 el-Cevheri, İsmail b. Hammad, *Tacu'l-Luğa ve Sıhahi'l-Arabiyye*, nşr. Abdulğafur Attar, Mısır 1377, 6/2341-2342; Rağıb el-İsfehani, Hüseyin b. Muhammed, *Mu'cemu Mufredati elfazi'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan Davudi, Daru'ş-Şamiyye, Beyrut 1412/1992, s. 318-319; İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mukrim, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1388/1968, 14/271-275; ez-Zebidi, Muhammed Murteda, *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Beyrut 1386/1966, 10/131-132; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, Eser Yay., İstanbul 1982, 1/403; De Vaux, B. Carra, "*Dünya*" mad., İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., İstanbul 1977, 3/664.

4 İbn Manzur, 14/271-275; Firuzabadi, Ebu't-Tahir, *Kamusu'l-Muhit*, trc. Asım efendi, ts., ys., 1/38-39.

olarak düşünüldüğünde, '*yakın olmak*' manasına gelen '*ed-dunuvvu*' kelimesinden türemiş olabileceği ihtimali kuvvet kazanmış olur. Buna göre dünya kelimesi, aşağı, bayağı anlamındaki '*denee*' veya daha yakın anlamındaki '*denâ*' kökünden türemiş '*ednâ*' ism-i tafdilinin müennes şeklidir.

Dünyanın '*denâ*' kökünden türemiş olduğu görüşüne göre; bize yakın olması, âhiretten önce olması ya da canlıların hayatlarını sürdürmeye uygun bir şekilde yaratılması nedeniyle dünyaya bu ad verilmiştir.[5]

Kur'ân-ı Kerîm'in dünya kavramına yüklemiş olduğu mana incelendiğinde, sosyal bilimlerde yapılagelen tanımlamadan farklılık arz ettiği, bu nedenle dünya kavramının daha çok dinî bir mana ifade ettiği müşahede edilir. Yeryüzü, küre-i arz, güneş sistemine bağlı gezegenlerden biri, ayaltı âlem gibi tanımlamaların Kur'ân'daki karşılığı '*dünya*' değil '*arz*'dır. Yaşanan hayat ile kozmik âlem arasındaki yakın ilişkiden dolayı zamanla dünya ve arz kavramlarına aynı anlamın yüklenmesi nedeniyle dünya, sıfat olma özelliğini kaybedip yerkürenin ismi olarak kullanılmıştır.[6]

2. Âhiret

Kur'ân'da, ölüm ötesi hayatı ifade etmek için âhiret kelimesi kullanılmıştır. Âhiret, evvelin mukabili olan ve son manasına

---

5 İbn Manzur, 14/271, 273; Ayrıca bk. Attas, Nakib, "*İslâmî Dünya Görüşü: Genel Bir Çerçeve*", İslâm ve Modernizm –Fazlur Rahman Tecrübesi– (22-23 Şubat 1997), İst. Büyükşehir Bel. Yay., İstanbul 1997, s. 28-29; Altıntaş, Ramazan, "*İslâmî Gelenekte 'el-Hayatü'd-Dünya' Kavramının Anlama Biçimleri*", Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi Sempozyumu, Çorum (06-08 Eylül, 2002), Çorum Ü. İlahiyat Fak. Yay., Çorum 2003, s. 19.

6 Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1995, s. 95-96; Uludağ, Süleyman, "*Dünya*" mad., İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, 10/22

gelen '*âhir*' kelimesinin müennesidir.[7] Terim manası itibariyle âhiret, dünya hayatının mukabilidir. Âhiret, dünya hayatının birinci defa sura üflenmesi[8] ile son bulması, insanların kıyamet gününe kadar berzah âleminde bekletilmeleri[9] ve ikinci defa sura üflenmesi[10] neticesinde ölülerin tekrar diriltilmesiyle[11] başlayacak olan ikinci ve sonsuz âlemdir. Buna göre tüm insanlar fert fert Rablerinin huzurunda toplanacaklardır.[12] Adalet terazisi kurulacak, hiç kimseye zulmedilmeyecek ve her fert geçmişte yaptıklarının cezasını çekecek,[13] ameline göre Cennet[14] veya Cehenneme[15] gönderilecektir.

Kur'ân-ı Kerîm ve hadiste sur, kıyamet, berzah, haşir, mizan, sırat, cennet, cehennemle ilgili tasvir ve tanımlamalar bulunuyor olsa bile, bu tasvir ve tanımlamaların gerçek niteliğini bütün yönleriyle sınırlı akılla kavrayabilmek mümkün değildir.[16] Yapılan açıklamalar, dünya hayatındaki insani ih-

---

7 Cevheri, 2/576-577; Rağıb el-İsfehani, s. 68-69; İbn Manzur, 4/11-12; Zebidi, 3/8-10.
8 Bkz. Zümer, 39/68; Hakka, 61/13.
9 Bkz. Mu'minun, 23/100.
10 Bkz. Kehf, 18/99; Zümer, 39/68; Hakka, 61/13.
11 Bkz. Nahl, 16/38; Casiye, 45/26.
12 Bkz. Meryem, 19/95.
13 Bkz. Nisâ, 4/77; Enbiya, 21/47; Yasin, 36/54.
14 Bkz. Bakara, 2/82; Nisâ, 4/124; Hud, 11/23; Secde, 32/19.
15 Bkz. Tâhâ, 20/74; Fecr, 89/23; Secde, 32/20.
16 Bkz. Secde, 32/17. Bu âyetin tefsiri sadedinde Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) şunu söylemiştir: *"Yüce Allah; 'Ben iyi kullarım için göz görmedik, kulak işitmedik ve insan kalbine gelmedik birtakım nimetler hazırladım.' buyurdu."* Bk. el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, nşr. Mustafa Dib el-Buğa, Daru İbn Kesir, Beyrut 1410/1990, Bed'u'l-Halk, 8, *Kitabu't-Tefsir* 32/17, Tevhid, 35; Müslim İbn Haccac, Ebu'l-Huseyn, *Sahih*, nşr. M. Fuad Abdulbaki, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 1392/1972, *Cennet* 2-5; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sunen*, nşr. A. Muhammed Şakir, Kahire 1356-1937, *Kitabu't-Tefsir*, Secde 32/17; İbn Mace, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid, *Sunen*, nşr. M. Fuad Abdulbaki, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 1395/1975, *Zühd*, 39; Darimi, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sunen*, Daru İhyai's-Sunneti'n-Nebeviyye, Beyrut, ts., *Rekaik* 97, 105; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Beyrut, ts., 2/313, 370, 407, 416, 438,

tiyaçlar, arzular, elemler göz önünde bulundurularak, daha çok bilinip tanınan dünyevî kavramlarla, âhiret hayatının insani akılla kavranabilecek düzeye indirgenmesi hedefini gütmektedir. Bundan, Kur'ân'daki tanımlamalarla âhirette karşılaşılacak realitenin birbirinden bütünüyle ayrı olduğu düşüncesine gidilmemelidir. Zira Kur'ân, Allah kelamıdır. Bu nedenle onda realiteye aykırılık ve çelişiklik yoktur. Özetle Kur'ân'da, insanın kavrayabileceği kadarıyla âhiretle ilgili açıklamalarda bulunulmuştur.

3. Dünya ve Âhiret Kavramlarının Kur'ân'da Geçtiği Yerler ve Geçiş Şekilleri

Dünya ve âhiret kavramları Kur'ân'da yüz doksan dokuz âyette geçmektedir.

'*Dünya*' ifadesi, yüz on bir âyette yüz on dört defa geçer. Bunlardan kırk üçünde belirtili (marife) olarak yalın hâlde isim '*ed-dunyâ*', altmış dördünde '*hayat*' kelimesine sıfat '*el-hayâtu'd-dunyâ*', dördünde '*hayat*' kelimesiyle isim tamlaması hâlinde '*hayâtu'd-dunyâ*' (yakın hayat, dünya hayatı), üçünde de '*semâ*' kelimesine sıfat olarak '*es-semâu'd-duny*' (yakın sema) zikredilmiştir.

'*Âhiret*' lafzı ise, Kur'ân'da yüz kırk âyette yüz kırk bir defa geçer. Bunlardan yüz beşinde müennes olarak '*el-âhire*' (son, sonraki hayat), dokuzunda '*dâr*' kelimesine sıfat veya isim tamlaması hâlinde '*dâru'l-âhire-ed-dâru'l-âhire*' (ikamet edilecek son yer), yirmi altısında müzekker ve '*el-yevm*' lafzına sıfat olarak '*elyevmu'l-âhir*' (son gün), birinde de '*en-neş'etu'l-ahire*' (son yaratılış, ikinci yaratılış) şeklinde kullanılmıştır.

Yaşanan hayat, ilk hayat manasına '*el-'acile-el-ula*', sonraki

---

462, 466, 490, 506, 5/334.

hayat manasına da *'daru'l-karar-'ukba'* gibi ifadeler de kullanılmıştır.

Dünya ve âhiret kavramları elli altı yerde aynı âyet içerisinde bir arada ifade edilmişlerdir.[17]

Yüzeysel incelemeler sonucu bazı müellifler, dünya ve âhiret kavramlarının Kur'ân'da eşit sayıda yüz on beşer[18] defa veya âhiret kavramının yüz on[19] defa geçtiği kanaatine varmışlardır ki bu netice yukarıda sunduğumuz tespitlerle uyum arz etmemektedir.

B- ÇEŞİTLİ DİNLERİN DÜNYA VE AHİRETLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Tarih, inançsız fertlere şahit olmakla birlikte, inançsız, dinsiz bir topluma tanıklık etmemiştir. Her dönemde bir veya birden çok din, ağırlığını hissettirecek derecede etkinlik sağlamıştır.[20] Zira din, dünyevî düzenin anlam yoksunluğunu gideren bir yapıya sahiptir.[21] Bu nedenle din, kültürü meydana getiren temel unsurlardan biri, çoğu zamanda ilkidir. Geçmişte yaşamış olup etkinliğini yitirmiş veya halen devam ettirmekte olan kültürler incelendiğinde, dinî içerikli olmayan, dinî motiflerin bulunmadığı bir kültürün varlığından söz

---

17 Buraya kadarki bilgiler için bk. Abdulbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İstanbul 1987.

18 Bk. Nevfel, Abdurrezzak, *Kur'ân'da Ölçü ve Ahenk*, çev. Muzaffer Kalaycıoğlu, İnkılab Yay., İstanbul 1988, s. 17; Abdel Haleem, Muhammed, "*The Hereafter and Here -and- Now in the Quran*", *The Islamic Quarterly*, 1989/2, s. 119.

19 Topaloğlu, Bekir, "*Âhiret*", İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, 1/543.

20 Mahmud b. Şerif, *el-Edyan fi'l-Kur'ân*, Mektebetu 'Ukaz, Suudi Arabistan, 1984, s. 7-8; Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 30.

21 Vergin, Nur, "*Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış*", Toplum ve Bilim, 1985/29-30, s. 9.

etmek mümkün görünmemektedir.[22] İzzetbegoviç'in çarpıcı ifadeleriyle;

"Surları, hükümdarı, medeniyeti, edebiyatı ve tiyatrosu bulunmayan bir şehir bulabiliriz. Fakat mabetsiz ve halkı ibadetle uğraşmayan bir şehir asla görülmemiştir.";

"İlim, sanat ve felsefeden yoksun insan toplulukları bulunmuştur ve hâlâ da vardır. Fakat dinsiz bir insan topluluğu şimdiye kadar bulunmamıştır."[23]

Bunun nedeni, insanda fıtraten varolan kendinden üstün, aşkın bir varlığa inanma duygusudur. Kur'ân-ı Kerîm'de de dinî duygunun insanın fıtratında var olduğu dile getirilir.[24] İnsanoğlu bu duygu vasıtasıyla bazen doğruyu, yaratıcısını bulmuş, bazen de yanlış yola saparak yaratıcılık niteliği olmayan birtakım varlıkları tanrı kabul edip onlara tapmıştır. Neticede, doğru veya yanlış, kendisinden üstün bir varlığa inanıp bağlanmıştır.

Dinin, insanlar ve toplumlar üzerinde bu denli etkinlik sağlaması, ister istemez insanı; dinlerin insan, evren, hayat ve hayat ötesi âlem hakkındaki görüşlerini incelemeye sevk etmiş ve sevk etmeye devam etmektedir.

Evrenin ve dolayısıyla insanın nasıl ve niçin var olduğu, ölüm olgusu karşısında insanın gücü, ölümün mutlak yokluk mu, yoksa ikinci bir alemin giriş kapısı mı olduğu, dünya hayatıyla bağlantısının niteliği ve bu bağlantının insan hayatına nasıl etki etmesi gerektiği gibi konular, insanlık tarihiyle paralel olarak sorulagelmiş, gündemini muhafaza ederek insan zihnini meşgul etmiştir. İnsanoğlu, salt akılla çözemediği evrensel soruları

---

22 Kuzgun, Şaban, *Dört İncil, Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ertem Matbaası, Ankara 1996, s. 343; Bulaç, Ali, *Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 1994, s. 273.

23 İzzetbegoviç, Ali, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Nehir Yay., İstanbul 1987, s. 52.

24 Bk. Rûm, 30/30.

çözebilmek amacıyla dinî değerlere yönelmiştir. Buna karşılık her din, insana kendisi ve içinde yaşadığı evren hakkında açıklamada bulunmuştur. İnsan, kendi mahiyeti, evrendeki konumu ve geleceği ile igili malumatı dinde bulur. Dinin görevlerinden biri, insan zihnini meşgul eden temel problemleri izah etmektir. Dinlerin hedeflerinden biri bu olmakla birlikte, inanç sistemleri ve tasavvur şekilleri farklılık arz ettiğinden, aynı ölçü ve nitelikte açıklamada bulunmazlar.

Tüm dinler, dünya hayatı ve insanın varoluş trajedisi ile ilgili açıklamada bulunsalar bile, âhiret konusunda kimi hiçbir açıklamada bulunmamış, kimi âhiret hayatını kabul etmekle birlikte dünya hayatına ağırlık vermiş ve müntesiplerini bu yönde motive etmiş, kimi de dünya hayatına karşı ilgisiz kalmanın bir fazilet olduğu düşüncesini telkin etmiştir.

Dinlerin bu derece önem arz etmeleri ve insanların ilgisini çekmeleri sebebiyle, genel bir bakış açısı edinebilmek ve mukayese edebilme imkânına sahip olabilmek amacıyla, en azından günümüzde yaşamakta olup etkinliğini sürdüren dinlerin bir kısmının dünya ve âhiret hakkındaki görüşlerine kısa da olsa değinmek yerinde olacaktır.

Dinler tarihi kitaplarında, dinlerin çeşitli şekillerde tasnifleri yapılmıştır. Burada coğrafi tasnifi esas alarak konu işlenmeye çalışılacaktır.[25]

Ön Asya dinlerinden Yahudilik ve Hristiyanlığın İslâm'la aynı kaynaktan gelmiş olmaları ve diğer dinlere nisbetle müşterek noktalarının daha fazla olması sebebiyle bu iki dinin her birini madde başlığı altında ve biraz daha ayrıntılı olarak açıklamak, Hint dinlerini; öte âlem hakkındaki düşüncelerinin, bazı nüanslarla birlikte birbirlerine büyük ölçüde yakınlık arz etmeleri, Uzakdoğu dinlerini de aynı şekilde birbirlerine yakın-

25 Dinlerin tasnifi ile ilgili bk. Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 11.

lıkları nedeniyle bölge adı başlığı altında bir arada özetlemek daha uygun olacaktır.

Öncelikle Ön Asya dinleri ele alınacak, fakat İslâm dini, -Ön Asya dinlerinden olmasına rağmen- konunun temelini teşkil etmesi nedeniyle bir ve ikinci bölümlerde yer alacaktır.

1. Ön Asya Dinleri

a) Yahudilik

Yahudilerin kutsal kitabında, ölüm ötesi hayat hakkında verilen bilgi, açıklık ve niteliğini belirleyicilikten uzak, üstü kapalı bir ifade tarzı ile anlatılmıştır.[26] Tevrat'ta ölüm ötesi hayata en açık delalet eden ifadelerden iki tanesine yer verelim:

"Senin ölülerin dirilecekler; benimkilerin cesetleri kalkacaklar. Ey sizler, toprak içinde yatanlar, uyanın ve terennüm edin… ve yer ölülerini dışarı atacak."[27]

"Ve senin kavmin oğulları için durmakta olan büyük reis, Mikael, o vakit kalkacak; ve millet olalıdan beri, o zamana kadar vâki olmamış bir sıkıntı vâki olacak; ve o vakit senin kavmin, kitapta yazılı bulunan herkes kurtulacak Ve yerin toprağında uyuyanlardan birçoğu, bunlar ebedi hayata ve şunlar utanca ve ebedi nefrete uyanacaklar. Ve anlayışlı olanlar gök kubbesinin parıltısı gibi birçoğunu salaha döndürenler de yıldızlar gibi ebediyyen ve daima parlıyacaklar."[28]

Dinler tarihçilerinden bir kısmının, âhiret düşüncesinin esasen Yahudilikte bulunmadığı, Babil esaretinden sonra İran

---

26 Kesler, M. Fatih, *Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar*, Akçağ Yay., Ankara 1993, s. 94.

27 İşaya, 27/19

28 Daniel, 12/1-3; Ayrıca daha uzak işaretler için bk. Eyüb, 3/17-22, 7/9; 14/12; İşaya, 14/11.

tesiriyle kıyamet ve haşir inancının meydana geldiği[29] düşüncesinde olmaları, kanaatimizce birtakım Kur'ânî temel prensiplerle çelişmektedir. Zira Yüce Allah'ın Âdem'den (aleyhisselâm) Muhammed'e (sallallahu aleyhi ve sellem) kadar tüm elçilerine göndermiş olduğu vahyin, temel dinamikleri itibariyle, kuralları ve amacı birdir. Toplumların zamanlara göre seviyelerinin göz önünde bulundurulması, seviyelerine uygun bir üslub tarzının seçilmiş olması, sosyal çevrenin, toplumsal şartların değişmesi ve gelişmesi ile meydana gelen ihtiyaç ve problemlere cevap ve çözüm yolu niteliğindeki konuların işlenmesi sebebiyle indirilen vahiyler arasında farklılıklar meydana gelmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere, imanî ilkelerin özünü etkileyebilecek nitelikte bir farklılık söz konusu değildir. Bu da İslâm'ın bir fıtrat dinî olduğunu gösterir. Kur'ân-ı Kerim, son ilahî vahiy niteliğini taşıdığından, önceki ilahî dinlerin mükemmel bir bileşimidir. Bu nedenle evrenseldir ve tahrif edilme tehlikesine karşı ilahî muhafaza altındadır.[30] Önceki bütün vahiylerin özünü kapsamakta ve kıyamete kadar dinamizmini muhafaza edecek temel prensipleri ihtiva etmektedir. Yüce Allah, ilahî kanunun değişmezliğini şu ifadelerle belirtmektedir:

يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ
عَلَيْكُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

"Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak, sizi sizden önceki (iyi)lerin yollarına iletmek ve sizin günahlarınızı bağışlamak istiyor." (Nisâ, 4/26);

---

29 Bk. Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 199; Tümer, Günay, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu (16-17 Haziran 1990), Bursa 1990, s. 17.

30 Bkz. Hicr, 15/9.

سُنَّةَ مَن قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِن رُّسُلِنَا وَلاَ تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلاً

"Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkındaki kanun(da budur). Bizim kanunumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın." (İsra, 17/77);

فَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلاً وَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلاً

"Allah'ın kanununda ne bir değişme bulursun; ne de Allah'ın kanununda bir sapma bulursun." (Fatır, 35/43)

Kur'ân-ı Kerîm, bu ifadelerle ilahî sistemin her zaman ve her yerde aynı olduğunu ve bu yasanın sürekli, değişmez bir ilke olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[31]

Semavi dinlerde en önemli itikadi konulardan biri olan âhiret inancının, ilahî –temel– prensiplerin değişmezliği ilkesine göre, Tevrat'ın aslında tafsilatlıca bulunması gerekmektedir. Şu anda mevcut Tevrat'ta ölüm ötesi hayat ile ilgili bilgilerin yüzeyselliği ve yetersizliği, "*Yahudi kutsal kitabının yazıya geçirildiği devrelerdeki koruma yetersizliklerinden doğan bir metin sukutundan kaynaklandığı*"[32] düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudilerin âhirete inanmadıkları değil, âhireti yanlış değerlendirdikleri anlatılmaktadır.[33]

Tevrat'ta yapılan tahrifler neticesinde âhiretle ilgili bilgiler

---

31 Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'ân*, Beyrut, ts., 5/323, 324.

32 Tümer, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", s. 17; Tevrat'ın yazıya geçirilmesi ve bu süreçte aslının korunamaması ile ilgili bk. Spinoza, *Risale fi'l-Lahut ve's-Siyase*, çev. Hasan Hanefi, Daru Vehdan, Kahire, ts., s. 209, 218; Duff, Archıbald, Hıstory of Old Testament Crıtıcısm, London 1910, s. 104,110; Kuzgun, s. 108-109, 112; Dobschütz, E. Von, "*Bıble in the Church*", Encyclopedia of Religion and Ethics, ed. James Hastıngs, M.A., D. D. Morrison and Gıbb Lımıted, New York 1935, 2/580-581, 594; Strachan, J., "Crıtıcısm (Old Test.)" mad., Encyclopedia of Religion and Ethics, ed. James Hastings, M.A., D.D., Morrıson and Gıbb Lımıted, New York 1935, 4/316-317.

33 Bkz. Bakara, 2/94.

çok sınırlı bir düzeye indirgenmiş ve niteliğini belirleyicilikten uzak bir üsluba bürünmüştür. Bunun yanında dikkati çeken önemli bir husus, dünya hayatını küçümseyici ve dünya hayatına aldanmamayı telkin edici ifadelere pek rastlanmamasıdır.[34] Bu sebeple Yahudilikte dünya-âhiret dengesi dünya lehinde bozulmuş, Yahudi düşüncesi insan şuurunu dünyaya yöneltmiş ve dünyevî ceza tehdidinde veya mükâfat vaadinde bulunmuştur. Bu düşünceyle ilgili örnek olarak Tevrat'ta geçen şu ifadeleri zikredebiliriz:

"Eğer kanunlarımda yürürseniz ve emirlerimi tutarsanız ve onları yaparsanız; o zaman yağmurlarınızı vakitlerinde göndereceğim, ve yer mahsulünü verecek, ve kırın ağaçları meyvalarını verecekler. Ve harmanınız bağ bozumuna erişecek, ve bağ bozumu ekim vaktine erişecek; ve doyuncaya kadar ekmeğinizi yiyeceksiniz, ve memleketinizde emniyetle oturacaksınız. Ve memlekete selamet vereceğim, ve yatacaksınız, ve sizi korkutan olmayacak; ve kötü hayvanları memleketten kaldıracağım, ve memleketinizden kılıç geçmeyecektir. Ve düşmanlarınızı kovalıyacaksınız, ve önünüzde kılıçla düşecekler."[35]

Yahudilerin tarih boyunca savaş, esaret, baskı ve eziyetlere maruz kalmaları, onları her alanda dünya hâkimiyetini elde etmek için hırsla çalışmaya, kendileri dışındaki toplumlara kin beslemeye ve kendileri ile sınırlı bir otorite oluşturmak için çaba sarfetmeye yöneltmiştir.[36]

Kur'ân-ı Kerîm, onların dünya hayatına olan hırslarını şu ifadelerle izah eder:

---

34 Tümer, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", s. 18.

35 Levililer, 26/3-7; Ayrıntılı bilgi için bk. 26/3-33.

36 Ataurrahim, Muhammed, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, çev. Kürşat Demirci, İstanbul. 1985, s. 26.

وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذٖينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهٖ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ

"*Andolsun ki, onların hayata diğer insanlardan ve hatta Allah'a eş koşanlardan da daha düşkün olduklarını görürsün. Her biri ömrünün bin yıl olmasını ister. Oysa uzun ömürlü olması onu azabdan uzaklaştırmaz. Allah onların yaptıklarını görür.*" (Bakara, 2/96)

Müfessirler, Yahudilerin müşriklerden daha fazla dünya hayatına bağlanmalarını şöyle açıklarlar: Müşriklerin dünya hayatının sona ermemesini arzu etmeleri normal karşılanmalıdır. Zira onların ölüm sonrası için bir beklentileri yoktur. Yahudiler ise ehl-i kitaptan olduklarından, âhiret inançları vardır; fakat dünyada yapmış oldukları; sözgelimi peygamberlerini yalanlamaları, öldürmeleri, Tevrat'ı tahrif etmeleri vb. daha birçok günahlarına karşılık âhirette ceza göreceklerini bildiklerinden, dünya hayatına hırsla bağlanırlar. Belirli bir yaştan sonra dünya hayatından bir lezzet alınamadığı, bilakis elemler çoğaldığı hâlde onlar, bin yıl bile olsa bu yaşamın sona ermesini arzu etmezler.[37]

İsrailoğullarının altından[38] yapmış oldukları buzağıya tapmaları[39] da, onların dünya metaına olan hırslarının derecesini gösteren başka bir kanıttır.

---

37 Bk. et-Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân*, Mısır 1388/1968, 1/429; en-Nesefi, Abdullah b. Ömer b. Mahmud Ebu'l-Berekat, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, İstanbul 1993, 1/67; Tantavi, Muhammed Seyyid, *Benu İsrail fi'l-Kur'ân ve's-Sunne*, Kahire 1407/1987, s. 456; el-Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l-Merağî*, Mektebetu Mustafa babi'l-Halebi, Mısır 1969, 1/173-174.

38 er-Razi, Fahruddin Muhammed b. Ömer, *Mefatihu'l-Ğayb*, Mısır, ts., 3/75; Merağî, 1/117; Elmalılı, 1/355; Çakan, İsmail Lütfi, "*İslâm'da Dünya-Âhiret Dengesi*", Diyanet Dergisi, 13/5, s. 275; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988, 1/198.

39 Bkz. Bakara, 2/51, 54, 92-93; Nisâ, 4/153; A'raf, 7/148-152; Tâhâ, 20/88.

Yahudiler, manevî ve uhrevî yönlerini geliştirmemeleri nedeniyle maddeye, maddi hayata büyük ölçüde önem vermiş, maddeyi âdeta putlaştırmışlardır. Böylece fıtrat dininde var olan ve insan tabiatında olması gereken ruh-beden, dünya-âhiret bütünlük ve dengesini dünya ve madde lehinde bozmuşlardır.

b) Hristiyanlık

Maddeye tapacak derecede ona değer veren ve her şeyi bununla ölçen, bozulmuş Yahudilikten sonra gönderilen Hristiyanlık, Yahudileri düşmüş oldukları maddeperestlikten kurtarmak amacıyla ruhanî hayata ağırlık vermiştir.[40] Âhiret düşüncesini ön plana çıkararak, dünya hayatına aldanmamayı, âhiret için çalışmayı telkin etmiş ve Yahudiliğe aslî safiyetini kazandırmaya çalışmıştır.[41]

İsa'nın (aleyhisselâm) görev süresinin tamamlanması nedeniyle insanlar arasından ayrılmasından sonra ilk üç yüzyılda Romalılarla Hristiyanlar arasında kanlı çatışmalar meydana geldi. Özellikle bu üç yüzyılın ilk dönemlerinde Hristiyanların Romalılara karşı güçsüz durumda olmaları, büyük eziyet, işkence ve sürgünlere maruz kalmalarına neden oldu. Roma tanrılarına saygı göstermeyen Hristiyanlara hayat hakkı tanınmadı. Birçoğu diri diri yakıldı.[42] Bunun üzerine Hristiyanlar, kısmen de olsa bu eziyetlerden uzak durmak, kurtulmak amacıyla gizli yerlere çekilmeye başladılar. Hayattan bıkmış ve bezmiş olduklarından, dünya hayatından küskün bir vaziyette şahsî ibadetlerle sınırlı bir hayat tarzını seçtiler. Bu durum, giderek

---

40 Kazıcı, Ziya, *Kur'ân-ı Kerîm ve Garp Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, İstanbul 1971, s. 53,106; Ataurrahim, s. 22.

41 Ayni, M. Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1341/1922, s. 149.

42 Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 239-240; Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul 1992, s. 98; Bulaç, Ali, "*Ruhban*", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yay., İstanbul 1990, 3/325.

onları dünyevî hazlardan faydalanmanın ibadetin ruhuna ters düştüğü, faydalanmamanın ise bir fazilet olduğu düşüncesine götürdü. Böylece ruhban sınıfı teşekkül etmeye başladı.[43] İncil de bu yönde tahrif edildi. Tahrif olunmuş İncil'de dünyadan yüz çevirmenin yolları gösterilmiş ve dünya nimetlerinden faydalanmanın kötü olduğuna delalet eden birçok söz zikredilmiştir. Ruhbanların evlenmesi yasaklanmıştır. Halkın evlenmesine müsaade edilmiş, fakat yine de tavsiye edilen bekârlık olmuş, bunun bir erdem olduğu belirtilmiştir. Evlilik ise bir taviz olarak nitelendirilmiştir.[44]

Anlattıklarımıza ışık tutması ve Hristiyanlığın dünya-âhiret hakkındaki görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla İncil'den pasajlarla konumuza devam edelim:

"Dünyayı ve dünyada olan şeyleri sevmeyin. Eğer bir kimse dünyayı severse, onda Babanın sevgisi yoktur. Çünkü dünyada olan her şey, bedenin şehveti ve gözlerin şehveti ve hayat gururu, babadan değil, fakat dünyadandır.";[45]

"Ey fuhuş işleyenler, bilmiyor musunuz ki, dünyaya dostluk, Allah'a düşmanlıktır? İmdi kim dünyaya dost olmak isterse kendini Allah'a düşman eder.";[46]

"Bakın Allah'ın çocukları çağrılalım diye, Baba bize ne çeşit sevgi verdi; ve öyleyiz. Bu sebepten dünya bizi tanımıyor, çünkü onu tanımadı.";[47]

"Çünkü Allah'ın inayeti bütün adamlara kurtuluş getirerek ızhar olundu; bize öğretiyor ki, fıskı ve dünya arzularını inkar edip büyük Allah'ın ve kurtarıcımız Mesih İsa'nın izzetinin mübarek

---

43 Bulaç, a.y.
44 İzzetbegoviç, s. 281; Ayrıca evlilik ve bekarlık için bk. 1. Korintoslulara, 7/38.
45 1. Yuhanna, 2/15-16.
46 Yakub'un Mektubu, 4/4; Ayrıca bk. 1. Korintoslulara, 7/29-30.
47 Yuhanna., 3/1.

ümidini ve zuhurunu bekliyerek, şimdiki dünyada temkin ve salah ve takva üzre yaşıyalım.";[48]

İsa (aleyhisselâm) şöyle demiştir: *"Nasıl ki sizden biriniz (denizin) dalgası üzerine ev inşa edemiyorsa, dünya da öyledir. Onu istikrar yeri olarak edinmeyiniz.";*[49]

"İsa etrafına bakıp şakirtlerine dedi: Serveti olanlar Allah'ın melekutuna ne kadar güçlükle gireceklerdir! Şakirtler onun sözlerine şaştılar. Fakat İsa yine cevap verip onlara dedi: 'Çocuklar, Allah'ın melekutuna girmek ne güçtür! Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekutuna girmesinden daha kolaydır.' Birbirlerine: öyle ise kim kurtulabilir? diyerek, pek çok şaştılar. İsa onlara bakıp dedi: 'İnsan indinde bu imkansızdır, fakat Allah indinde değil. Zira Allah indinde her şey mümkündür.' Petrus ona: İşte, biz her şeyi bıraktık, ve senin ardınca geldik, demeğe başladı.";[50]

"Dinleyin, ey sevgili kardeşlerim, dünyaya göre fakir olanları Allah imanda zenginler olmak ve kendisini sevenlere vaat ettiği melekutun varisleri olmak üzere seçmedi mi?";[51]

"Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin ki, orada güve ve pas yiyip bozar; ve orada hırsızlar delip girerler ve çalarlar. Fakat kendinize hazineler biriktirin ki, orada ne güve ne de pas yiyip bozar, ve hırsızlar orada ne delerler, ne de çalarlar. Çünkü hazinen nerede ise yüreğin de orada olacaktır.";[52]

"Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez; çünkü ya birinden nefret eder ve ötekini sever, yahut da birini tutar ve ötekini hor görür. Siz Allah'a ve zenginliğe kulluk edemezsiniz.";[53]

"Fakat kanaat ile takva büyük kazançtır, çünkü dünyaya bir şey

---

48 Titus'a, 2/11-13.

49 eş-Şeybani, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *ez-Zühd*, Beyrut 1403/1983, s. 118.

50 Markos, 10/23-28.

51 Yakub'un Mektubu, 2/5.

52 Matta, 6/19-21.

53 Matta, 6/24.

getirmedik, çünkü ne de ondan bir şey götürebiliriz; fakat yiyeceğimiz ve örtüneceğimiz oldukça, onlarla kanaat edeceğiz. Fakat zengin olmak isteyenler, imtihana ve tuzağa ve insanları helaka ve harabiyete batıran çok manasız ve muzır arzulara düşerler. Çünkü her türlü varlığın bir kökü para sevgisidir. Bunu arzu ederek imandan saptılar, ve bir çok eziyetlerle kendilerine işkence ettiler.";[54]

"Bu dünyanın çocukları evlenirler, ve kocaya verilirler; fakat o dünya ve ölülerden kıyama erişmeğe layık sayılanlar ne evlenirler, ne de kocaya verilirler. Çünkü bir daha ölmezler, çünkü onlar meleklerle birdirler; ve kıyamette oğulları olduklarından, Allah oğullarıdırlar."[55]

Bu ifadelerden, Hristiyanlığın müntesiplerini tamamen dünya hayatından soğutmaya çalışıp, âhirete yöneltmek istediği ve zahidane bir hayatı teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Dünyayı terk etmeyi ve tamamen âhirete yönelmeyi telkin eden bir öğreti, insanda fıtraten var olan dünyaya meyil arzusunu yok etmeyi hedeflediğinden ve bunun neticesi olarak da fert üzerinde psikolojik dengesizliklerin oluşmasına neden olacağından, başarısızlıkla sonuçlanması tabiidir.

Baş tarafta oluşum seyrini özetle açıkladığımız ruhbanlık müessesesi, başlangıçtaki seviyesinde durmayarak aşırılığa doğru yol almaya, giderek de insan fıtratıyla taban tabana zıt bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Bir süre sonra, evlenmeyen ve dünyevî işlerle bağlarını tamamen koparmış olan rahipler, koymuş oldukları kurallara uyamaz hâle geldiler. Bu nedenle hızlı bir yozlaşma ve sapma süreci başladı. Kur'ân-ı Kerîm, ruhbanlığın aslında Hristiyanlıkta olmadığını, onların bir uydurması olduğunu, kendileri uydurdukları hâlde onun kurallarına gereği

---

54 I. Timoteusa, 6/6-10.
55 Luka, 20/34-36.

gibi riayet etmediklerini[56] ve saptırdıklarını, rahiplerin insanların mallarını haksız yollardan yediklerini belirtir.[57] Rahipler, dünyevî şeyleri terk etmek bir yana, hükümdar ve zenginlerin yaşantılarını gölgede bırakacak ölçüde dünyaya yönelip onlarla üstünlük yarışı içerisine girdiler. Şiddetle kaçınılması gerektiğini vurguladıkları fiilleri kendileri işlemeye başladılar. Bu sapma neticesinde rahip ve papazların ahlakı çok fena bir şekilde çöküntüye uğrayıp ihtiras ve mal sevgisi onları istila etti. Bu ruhî çöküntü, rahip ve rahibelerin gizlenemeyecek derecede büyük bir sayıya varan ve halkın gözünden kaçmayan gayri meşru ilişkilerini de beraberinde getirdi. Kilise ise, bu fiillerin işlendiği yer haline geldi. Kilise mensupları, bunca sapmaya rağmen, dindeki konumlarını muhafaza etmek ve halktan gelen tepkileri sindirip yok etmek amacıyla katı bir dogmatizm süreci başlatıp söylediklerinin tümünün tanrı tarafından kendilerine bildirildiğini belirttiler. Bundan sonra papaz ve rahipler, tanrının yeryüzündeki vekilleri sıfatıyla onun adına tasarruf etme yetkisine sahip olduklarını iddia etmeye başladılar. Bu yetkiyle de kendi düşüncelerine aykırı davranan birçok insanı dinden ihraç ettiler (aforoz). Bilim adamlarının yeni buluş ve tespitlerini bile din dışı sayarak bu bilim adamlarının kimini dinden çıkarmış, kimini ölüme mahkûm etmiş ve kimini de umulmadık eziyetlere maruz bırakmışlardır. Kendilerine malî yardımda bulunan ve düşüncelerini destekleyenlere ise cennet vaadinde bulunup cennetin anahtarlarını vermişlerdir (endüljans).

Neticede halk yığınları, kilisenin ağır tahakkümüne ve despotizmine dayanamaz hâle geldiler. Kiliseden nefret etmek bir yana, dinî görünüme sahip her düşünceyi karşılarına aldılar. Böylece kilise, insanları dine ulaştıran bir kurum olmak yerine,

56 Bk. Hadid, 57/27.
57 Bk. Tevbe, 9/34.

dinden uzaklaştırıp nefret ettiren bir kurum hâline geldi. Bu da Batı insanının dine karşı cephe almasına neden oldu. Bu süreç, 19. yüzyıl pozitivizminde kristalleşerek daha belirgin hale geldi.[58]

Son tahlilde varacağımız netice şudur: Dünyayı tamamen terk etmek insan fıtratıyla çeliştiği gibi, âhiretten kopuk bir dünyaya yöneliş de insan fıtratıyla çelişir ve her ikisi de birer dengesizlik örneğidir. Hristiyanlık, dengeyi âhiret lehinde bozmuştur. Bu durum, insan fıtratıyla çeliştiğinden, Hristiyanlar bunu devam ettirememiş ve her ifrat bir tefriti doğurur prensibince, çok geçmeden karşıt aşırı uca doğru yol alma süreci içerisine girmişlerdir. Bu defa da dengeyi dünya lehinde bozmuş ve neticede dünya-âhiret dengesini yakalayamamışlardır.

2. Hint Dinleri

Hint yarımadası veya Hindistan, Mısır ve Mezopotamya bölgeleri gibi, dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden biridir.[59] Hint dinleriyle kastedilen, bu bölgede doğup gelişen Hinduizm, Budizm, Caynizm ve Sihizm'dir. Hint kökenli dinlerde, âlemin sonunu ifade eden ve bütün âlemi konu alan bir kıyamet düşüncesi yoktur.[60] Bunun yerine, Hintlilerin bütün metafizik

---

58 Bk. en-Nedvi, Ebû Hasan Ali, *Maza Hasire'l-Alemu bi İnhitati'l-Muslimin*, Beyrut 1385/1965, s. 172; Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul 1992, s. 292-294; *Kazıcı, Kur'ân-ı Kerîm ve Garp Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, s. 112; Bulaç, "*Ruhban*", 3/327; Tümer, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", s. 22.

59 Yitik, Ali İhsan, *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1996, s. 17.

60 Budda, A. Ömer Hilmi, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1935, s. 55-59; Sarıkçıoğlu, s. 145,164-165; Tümer, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", s. 15; Yetik, Zübeyir, "*Hint Düşüncesi*", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yay., İstanbul 1990, 2/178; Ayrıca bk. Nikhilananda, Swami, *Hinduizm*, çev. Aslı Özer, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 2003, s. 66.

sistemlerine yayılmış olup ruh göçünü ifade eden tenasüh ve karma inancı hâkimdir. Karma kanununa göre bu hayatta işlenen ameller, canlının kaderine tesir eder ve tekrar dirilmesinde rol oynar. İnsan, işlemiş olduğu fiillere göre tanrı, insan, hayvan veya bitki şeklinde yeniden doğar. Fert, yaptıklarının karşılığını ancak tenasüh yoluyla elde eder. Buna göre sonraki hayatta daha iyi bir yaşam tarzı elde edebilmek için iyi işler yapılmalıdır.[61] Hinduizm'de insanların içinde doğdukları kast bile işledikleri amellerin neticesidir.[62]

İnsan, ruhunu ebedi doğum-ölüm çarkından kurtarabilmek için kendisindeki muhtevalardan sıyrılıp dünyevî arzulardan yüz çevirmek ve dinin emirlerini harfiyyen yerine getirmek zorundadır. Her ruh bunu başarıp (Hinduizm'de) Brahma'ya veya (Budizm ve Caynizm'de) Nirvana'ya ulaşamaz ve ölüm çemberinde dönüp durur. Ancak özel kabiliyetlere sahip ruhlar, sayısız ruhlara girdikten ve her defasında ilerleme kaydettikten sonra Brahma'ya veya Nirvana'ya ulaşıp tenasüh çemberinden kurtulabilirler.[63]

61 Nikhilananda, s. 68 vd.; Doğrul, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963, s. 78; Yitik, s.36-37, 40 vd.; Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, s. 95; Hint kökenli dinlerde karma inancı ile ilgili geniş bilgi için bk. Yitik, a.e.

62 Sen, K. M., *Hinduism*, Penguin Boks Ltd., London 1963, s. 27-31; Felicien, Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul 1960, s. 56-57; Yurdaydın, Hüseyin G.-Dağ, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978, s. 114 vd.; Taplamacıoğlu, Mehmet, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1966, s. 136-137; Cilacı, Osman, *Günümüz Dünya Dinleri*, DİB. Yay., Ankara 1995, s. 149-150 (Budizm, Caynizm ve Sihizm'de kast sistemi yoktur. Bk. Felicien, s. 76; Taplamacıoğlu, s. 128, 137; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 95).

63 Hamilton, Clarence H., *Buddhism –A Religion of Infinite Compassion-, The Liberal Arts Pres, New York* 1952, s.. 17; eş-Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebubekir Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Muhammed Seyyid Geylani, Beyrut 1395/1975, 2/Zeyl, s. 11,17-18; Nikhilananda, s. 69-77; Budda, s. 145-146; Doğrul, s. 78; Sarıkçıoğlu, s. 151-152,164-165; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 99.

Sonraki hayatta mutlu bir yaşam elde edebilmek amacıyla Hintliler, mutlak kötülük kabul ettikleri nefsî arzuları yok etmenin ve dünya hayatına ilgisiz kalmanın yollarını aramışlardır. Bu sebeple de Hint dinlerinde riyazet ve çile hayatı ileri derecede gelişmiştir.

Ruh göçünü kabul etmiş olan dinlerde her türlü canlıya karşı yapılan fenalık, büyük bir suç olarak telakki edilir. Zira kendisine fenalık edilen canlı, önceki yaşamında bir insan olmuş olabilir. Veya zarar veren insan, sonraki hayatında hayvan suretlerinden birine girebilir. Bu düşüncenin en ileri seviyesi Hint dinlerinden Caynizm'de görülür. Dinî ilkelere bağlı bir caynist, yerde yaşayan hayvanlara zarar vermemek amacıyla toprağı ekmez, ticaretle uğraşır. Yürürken bir canlıyı basıp öldürmemek için önünü süpürerek yürür ve suyu sıkı dokunmuş bir tülbentten süzerek içer.[64]

Hint dinlerinde belirgin bir öte dünya anlayışının olmaması nedeniyle bu dinlerde dünya-âhiret dengesinden söz edilemez. Ancak belirli bir dinî inanca sahip olmaları nedeniyle din-dünya, ruh-beden denge veya bütünlüğünün olup olmadığı üzerinde durulabilir.

Hint dinlerinde bulunan tenasüh inancı nedeniyle müntesipleri, tekrar dünyaya gelecekleri sonraki hayatta iyi bir konum elde edebilmek amacıyla dinî ilkelere azami derece riayet ederler. Onlara göre nefis mutlak kötülük, bütün insanî yıkıcı arzu ve ihtirasların sebebi olduğundan, ondan tamamen soyutlanmak gerekir. Bu da ancak nefsi öldürmekle mümkün olabilir.[65] Bu nedenle riyazet, dünyevî arzulardan tamamen soyutlanmaya

---

64 Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Kahraman Yay., İstanbul 1999; s. 122; Felicien, s. 65; Budda, s. 127-128; Yurdaydın, s. 131; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 97.

65 Nikhilananda, s. 71-72; Doğrul, s. 79; Bulaç, Ali, *Tasarlanmış Fenomenler Dünyasında Akıl, Nefis ve Kimlikler*", Bilgi ve Hikmet, İstanbul 1993/4, s. 35.

çalışmak, Hint dinlerinin belirgin niteliğidir. Hint dinleri müntesipleri, aşırı derecede dinî ilkelere bağlanmaları, çile hayatı ve dünya hayatına karşı ilgisiz kalmaları neticesinde din yönüne ağırlık verip dünya hayatını ihmal etme eğilimi içerisine girmişlerdir.

Anlaşılacağı üzere Hint dinlerinde din-dünya; ruh-beden bütünlük ve dengesi din ve ruh yönünde bozulmuş, din, hayata kelepçe vuran ağır bir yük haline getirilmiştir.

3. Uzakdoğu Dinleri

Çin'in en büyük yerli iki dinî Konfüçyanizm ve Taoizm'dir. Japonlarınki ise Şintoizm'dir. Konfüçyüslük, tanrı inancına sahip kutsal metinleri ve kurucusu olan, ahlakî değerlere büyük önem veren bir dindir. Konfüçyüslükte dinî ibadetlere pek önem verilmemiş, en büyük ibadetin insanlara karşı ahlakî ödevlerin yerine getirilmesi olduğu belirtilmiştir. Konfüçyüs, âhiretin varlığını inkar etmemekle birlikte üzerinde münakaşa etmekten de çekinmiştir. Konfüçyüslükte, dünyada işlenen suçların cezasız kalmayacağı, ancak bu cezanın dünyada verileceği belirtilmiştir.[66]

Taoizm'in kurucusu Lao Tse'dir. Taoizm'de tanrı anlayışı panteizme dayanır. Taoizm'de, -Konfüçyüslükte olduğu gibi- ahlakî değerler ön plandadır. Zühde büyük önem vermesi yönüyle Konfüçyüslükten ayrılmaktadır. Taoizm, ferde pasifliği, dünya zevklerine yönelmemeyi, servet ve mülkiyetten uzak durulması gerektiğini, ancak bunları yapmakla gerçek fazilete ulaşılabileceği düşüncesini telkin eder. Dinî prensiplere bağlı bir taoist, kendi içini dünyevî meşgalelerden ve pisliklerden arındırıp mücerret

---

[66] Şehristani, 2/Zeyl, s. 21-22,24; Budda, s. 372-373; Yurdaydın, s. 147-152; Taplamacıoğlu, s. 162-163; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 63; Tümer, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", s. 14-15.

gerçeklerle doldurmalıdır. Maddeden ve dünyevî zevklerden arınmakla insan, halis ruh hâline gelir.[67]

Şintoizm ise, kurucusu olmayan bir dindir. Politeist bir tanrı anlayışına sahiptir. Şintoizm'de varlığı kabul edilen tanrı sayısı çok kabarıktır. Yaklaşık sekiz milyon tanrının var olduğuna inanılır. Bu tanrıların en büyüğü, güneş tanrıçası Amaterasu'dur. Şintoizm'in resmi bir inanç sistemi ve belirgin bir öte dünya düşüncesi yoktur. Sadece ruhun ölümden sonra varlığını devam ettirdiğine inanılır. Şintoistler, milli geleneklerine çok bağlıdırlar.[68]

Uzakdoğu dinlerinde de Hint dinlerinde olduğu gibi belirli bir öte dünya anlayışının olmaması nedeniyle dünya-âhiret değil, din-dünya dengesinin olup olmadığından söz edilebilir.

Uzakdoğu dinlerinin getirmiş olduğu ilkeler, insanı zorlayıcı ve dünya hayatını yaşamaktan alıkoyucu nitelikte değildir. Bu nedenle din, insan hayatında tam manada bir fonksiyonelliğe sahip değildir. Daha çok ahlakî değerlere önem verdiklerini daha önce belirtmiştik. Bu dinlerden sadece Taoizm'in hayatta etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Taoizm'de din-dünya dengesinin Hint dinlerinde olduğu gibi din lehinde bozulduğu, diğer Uzakdoğu dinlerinde ise, bu dengenin dünya lehinde bozulduğu görülmektedir.

---

67 Şehristani, 2/Zeyl, s. 27; Yurdaydın, s. 153-158; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 68-69.

68 Schimmel, s. 32-34; Yurdaydın, s. 159-166; Sarıkçıoğlu, s. 184; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 74-75; Tümer, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", s. 13-14.

Birinci Bölüm

KUR'ÂN'IN DÜNYA HAYATINA BAKIŞI

KUR'ÂN'IN DÜNYA HAYATINA BAKIŞI

Bu başlık altında, insanın yaratılış gayesi, dünya hayatının mahiyeti ve dünyevî nimetler karşısında insanın konumu gibi temel konuları ele alıp incelemeye çalışacağız.

A- İNSANIN EVREN İÇERİSİNDEKİ KONUMU VE GÖREVİ

Atomun en küçük parçasından en büyük yıldıza varıncaya dek varlık sahasında mevcut olan her şey hayat sahibi olup, Allah'ı tesbih eder.[69]

Örnek olarak bir âyet-i kerime zikredelim:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلاَّ
يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لاَ تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

"*Yedi kat gök, dünya ve onların içinde olan herkes Allah*'*ı*

69 A'raf, 7/206; Ra'd, 13/13-15; Enbiya, 21/19-20; Nur, 24/41; Zümer, 39/75; Mü'min, 40/7; Fussilet, 41/38; Şura, 42/5; Hadid, 57/1; Haşir, 59/1, 24; Saf, 61/1; Cuma, 62/1; Teğabun, 64/1.

takdis ve tenzih eder. Hatta hiçbir şey yoktur ki O'na hamd ile tenzih etmesin. Ne var ki siz onların bu tenzih ve takdislerini iyi anlayamazsınız. Bunca azametiyle beraber, kullarının gaflet ve cürümlerine karşı, O, halimdir, gafurdur (çok müsamahalıdır, affedicidir)." (İsra, 17/44)

Metafizik sahaya giren melekler de aynı şekilde Allah'ı tesbih ederler. Varlık hiyerarşisi içerisinde insan belirli bir statüye sahiptir. İnsan dışındaki kâinat varlıkları, tesbih ve övgü ifade eden kozmik düzenin sağlanması ve devam ettirilmesi görevini yaparken bunu şuursuzca ve seçim hakları, ikinci bir alternatifleri olmaksızın yaparlar. Zira Yüce Allah onlara sorumluluk duygusu yüklemediğinden, şuur sahibi varlıklar değildirler ve sırf maddeden yaratılmışlardır. Onların yaratılmasından gaye, Allah'ı tesbih, kâinattaki ilahî icraatı alkışlamak ve insana hizmet etmeleridir.[70]

Yüce Allah, evrende gözle görülebilen ve görülemeyen pek çok varlık yaratmıştır. İnsan da yaratılan bu varlıklardan birisidir. Ancak insan, diğer yaratıklardan veya canlı organizmadan daha öte ve daha fazla anlam taşıyan bir varlıktır. Kendini ve etrafındaki âlemi bilen, idrak eden, duyan, düşünen, şuursuz varlıklardan ibaret bir âlem tarafından kuşatılmış şuurlu bir varlıktır. Sürekli değişen ve gelişen, her saat başka şey düşünen, duyan ve isteyen varlıktır.[71]

İnsanın evren içerisindeki konumunu ve evrenle ilişkisini; insanın üstünlüğü, evrenin insan hizmetine sunulmuş olması

---

70 Bakara, 2/29, 164; Nahl, 16/5-16, 80-81; Rum, 30/48; Zuhruf, 43/12-13.

71 Aster, Ernst Von, "*İnsan ve Dünya*", çev. H. Vehbi Eralp, Felsefe Arkivi, Cilt 2/sayı, 3, İstanbul 1949, s. 86; Sandıkçı, S. Kemal, "*Hz. Peygamberin Dünya Hayatına Bakışı*", Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu (Bursa, 16-17 Haziran 1990), Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990, s. 63; Ayrıca bk. Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 31-32.

ve insan ve evrenin birliği şeklinde üç madde hâlinde ele alıp değerlendirmek mümkündür.[72]

İnsan, evren içerisindeki bütün yaratılmışlar arasında merkezi bir yere ve öneme sahiptir, bütün varlıkların odak noktasını teşkil eder. Buna göre fani insan, yaratılmışların en onurlusu, en kıymetlisidir (eşref-i mahlukat).[73] İnsanın diğer varlıklara üstünlüğü, evrenin insanın hizmetine sunulmasını da beraberinde getirmiştir.[74] Ancak dünyevî nimetler, teknolojik gelişmeler insan için var edilmiş olmakla birlikte, insan dünya için değildir.[75] Başka bir ifadeyle, insan sadece kendi hizmetine sunulan dünyayı tüketmek amacının çok daha ötesinde bir amaçla yaratılmıştır. Din, insanı ilahî alanla bağlantılı bir yere konumlandırmıştır. Böylece insana, hayvanî özelliklerini düzelterek Allah'a ulaşabilme yeteneği kazandırılmaya çalışılmıştır. Eski felsefe ekolleri de, insanı, üstün faziletleri olan, üstün bir yapıya sahip bir idealleştirici olarak tanımlamışlardır. Oysaki teknolojinin ilerlemesi ve makinalaşma ile birlikte, insanın bu özelliklerinden soyutlanarak, sınırsızca ve sorumsuzca tüketen, ama sadece tüketen bir yapıya büründürüldüğü bir süreç içerisine girilmiştir.[76] Şunu da hemen belirtmek gerekir ki, insanın kendisi, konumu ve misyonu ne kadar önemli olursa olsun, sonuçta o, yaratan değil, sadece yaratılandır. Tanrı değil,

---

72 Abdulmecit en-Neccar, *el-Akl ve's-Sulûk fi'l-Bunyeti'l-İslâmiyye*, Matbaatu'l-Cenûb, Tunus 1980, s. 73 vd.'den naklen, İbrahim Coşkun, "*Dünyevi İslâm'ın Pratiği Önünde Bir Engel: Despot/Otokrat Tanrı Tasavvuru*", Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi Sempozyumu (06-08 Eylül 2002), Gazi Ü. İlahiyat Fak. Yay., Çorum 2003, s. 178.

73 Bk. İsra, 17/70.

74 Bk. Bakara, 2/29; Hac, 22/65; Lokman, 31/20; Casiye, 45/12-13; Ayrıca bk. İbrahim, 14/32-33; Nahl, 16/12,14.

75 Fazlur Rahman, "*İslâm: Sorunlar ve Fırsatlar*" çev. Adil Çiftçi, İslâmî Araştırmalar, 1995/3-4, s. 217.

76 Şeriati, Ali, *Makinalaşmanın Tuzağında İnsan*", İnsan ve Teknoloji, çev. Tâhâ Kılıç, İnsan Yay., İstanbul 1992 içinde, s. 40.

insandır o. İnsan en güzel bir biçimde yaratılmıştır[77] ve odak bir konuma yerleştirilmiştir, ancak yeryüzünün egemeni değildir.[78] Bu nedenle, kendisi dışında kalan canlı-cansız varlıkları sınırsızca ve kuralsız bir biçimde kullanabilme yetkisi kendisine verilmemiştir.

Evrendeki varlık hiyerarşisi içerisinde belirli bir statüye sahip olan insan, özü itibariyle ilahî nefhadan[79] ve bedeni itibariyle de topraktan yaratılmıştır. İnsan bedeninin ne tür malzemelerden ve hangi aşamalardan geçerek yaratıldığına Kur'ân'ı Kerim'in farklı âyetlerinde değinilir. İnsanın basit, hakir bir sudan,[80] topraktan,[81] toprağın çeşitli aşamalarından[82] yaratıldığına yer verilir. İnsanın yaratıldığı madde üzerinde bu kadar durulması veya birçok yerde buna değinilmesinin belirli bir anlamı olduğunu düşünmek gerekmektedir. İnsanın maddi yönünün yaratılışında kullanılan toprak ve türevlerinin, aynı zamanda basitliği ve değersizliği ifade ettiğini de görmek gerekmektedir. Kur'ân'ı Kerim;

فَلْيَنْظُرِ الإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ

"*İnsan neden yaratıldığına bir baksın.*" (Tarık, 86/5)

İfadesiyle, bu basitliğe ve değersizliğe işaret ederek, in-

---

77 Tin, 95/4.

78 Demirci, Kürşat, "*Düşünen Kamışların Hikâyesi –İnsanın Kozmostaki Yeri Hakkında Dinler Neler Söylüyor-*", Bilgi ve Hikmet, 1994/6, s. 52; Güvenç, Bozkurt, "*İnsan Nedir? Kimdir O İnsan?*", Varlık (Aylık Edebiyat, Sanat Dergisi), Ekim 1989/985, s. 3.

79 Hicr, 15/29; Secde, 32/9; Sad, 38/72.

80 Secde, 32/8; Ayrıca bk. Necm, 53/46; Kıyame, 75/37; Tarık, 86/6.

81 Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Rum, 30/20; Fatır, 35/11; Mü'min, 40/67.

82 Çamur (tîn): En'am, 6/2; Mu'minun, 23/12; Secde, 32/7; Sad, 38/71; Yapışkan çamur (tîn lâzib): Saffat, 37/11; Pişmemiş çamur, değişmiş, cıvık balçık (salsâl, heme' mesnun): Hicr, 15/26,28; Pişirilmiş çamur (salsâl ke'l-fahhâr): Rahman, 55/14.

sandan, hangi malzemeden yaratılmış olduğunu sürekli zihninde canlı tutmasını ister. Ancak insanın yaratılışı sürecinde kullanılan malzemenin basitliği ve değersizliği ile yaratılan, ortaya çıkan varlık arasında bir uçurumun var olduğunu hemen belirtmek gerekmektedir. Bir yandan cıvık bir balçık, çamur, basit ve değersiz bir su; diğer yandan işiten, gören, düşünen, en mükemmel bir şekilde yaratılmış insan.[83] Ve bu oluşumda Yüce Allah'ın sonsuz azamet ve kudreti... Yüce Allah, basit, değersiz bir malzemeden, evren içerisindeki varlıkların en mükemmelini ve en üstününü yaratmış ve kendisine belirli sorumluluklar yüklemiştir.

İnsan, diğer varlıkların aksine kendisine tevdi edilen ilahî emaneti[84] yüklenerek şuurlu bir şekilde ibadet etmeyi ve ilahî hilafet vazifesini[85] Allah'ın istediği şekilde yerine getirmeyi kabul etmiştir. İlahi nefha ve maddeyi temsil eden basit toprağın[86] bileşiminden çift boyutlu olarak yaratılan insan, yaratılış gayesi olan Allah'a ibadet[87] ve ilahî hükümleri yeryüzünde icra vazifesini ifa etmesi nisbetinde yücelip Allah'a yaklaşmakta, dünya hayatının yaratılış nedeni olan imtihanı[88] başarı ile sonuçlandırarak meleklerin topluca karşısında secde ettikleri,[89] varlıkların en şereflisi konumuna yükselmektedir. Bunun neticesi olarak da ilahî nefha cihetinin maddi yön üzerinde hâkim olmasına, onu kontrol altına almasına ve bir

---

83 Başer, Vehbi, *"Kur'ân'da İnsanın Dünyası: Bir Giriş Denemesi"*, 2. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu (2-4 Şubat 1996), Fecr Yay., Ankara 1996, s.150-151.

84 Ahzab, 33/72.

85 Bakara, 2/30; En'am, 6/165; Geniş bilgi için bk. Razi, 1/165-166; Elmalılı, 1/299-300.

86 Hicr, 15/26-29; Al-i İmrân, 3/59; Hicr, 15/26,28,33; Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Rum, 30/20; Fatır, 35/11; Saffat, 37/11; Mü'min, 40/67; Rahman, 55/14.

87 Zariyat, 51/56.

88 Mâide, 5/48; En'am, 6/165; Hud, 11/7; Kehf, 18/7; Mülk, 67/2; İnsan, 76/2.,

89 Bakara, 2/34; A'raf, 7/11; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116.

dengenin oluşmasına neden olmaktadır. Yüklendiği misyonu istenilen tarzda yerine getirmemesi hâlinde ise, maddi yönün ilahî nefha ciheti olan ruh ile bağlantılarını koparıp insanın bedenî arzularının esiri durumuna düşmesine neden olmakta, dolayısıyla yaratılış amacının dışına çıkıp imtihanı başarısızlıkla sonuçlandırarak varlıkların en aşağısı konumuna düşmesine ve beden-ruh; madde-mana dengesinin bozulmasına sebep olmaktadır.[90]

Kur'ân'ı Kerim'de insanın, kendisine ilahî emanetin verildiği kimse,[91] Allah'ın halifesi[92] olarak konumlandırılması, onu soylulaştırma ve "mahlûkatın en şereflisi" olarak tanıtmaktır. Zira insan varlığının bu şekilde tanıtılması, insanın yaşam süreci boyunca geçirdiği zaman dilimlerinde Yüce Allah'ın çizdiği sınırların dışında bir yaşam tarzına izin verilmediği anlamına gelir. Bu da, bireysel ve toplumsal alanda adalete ve ahlakî temellere dayalı bir insanî yapılanmayı beraberinde getirir. Böylece insan, yaratıcısına, kendisine ve çevresindeki canlı-cansız tüm varlıklara karşı belirli bir sorumluluk anlayışı ve duygusu içerisinde davranır.

B- DÜNYA HAYATININ MAHİYETİ

Fert, tâbi tutulmuş olduğu imtihanı başarı ile sonuçlandırabilmesi için bireysel ve toplumsal hayatını nasıl tanzim etmelidir? Bir kısım âyet ve hadiste dünya hayatının tamamen değersiz ve boş olduğu vurgulanmakta, bir kısmında ise övülmekte ve değerli olduğu telkin edilmektedir. O hâlde âhiret hayatında mutlu bir yaşam tarzı elde edebilmek amacıyla dünyadan tamamen yüz

90 Tin, 95/4-5.
91 Ahzab, 33/72.
92 Bakara, 2/30; Sad, 38/26; En'am, 6/165; Fatır, 35/39.

çevirmek mi yoksa sırf dünyayı imar etmek mi gerekmektedir. Bunları tesbit edebilmek için, Kur'ân ve hadis perspektifinden dünyanın mahiyetini ele alıp incelemek, başka bir ifadeyle, dünyayı öven ve yeren âyet ve hadisleri belirli bir tasnife tabi tutmak gerekmektedir. Buna göre, dünyayı öven ifadeleri; "*Allah'a giden yolda yol gösterici olarak dünya*" ve "*Âhireti kazanmadaki rolü açısından dünya*" şeklinde iki madde hâlinde; dünyayı yeren ifadeleri de; "*Dünya için dünya*" başlığı altında değerlendirmek, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.[93]

1. Allah'a Giden Yolda Yol Gösterici Olarak Dünya

Kur'ân-ı Kerîm evrene ve evrene ait parçalara birçok yerde göndermede bulunur.[94] Ancak burada can alıcı nokta, Kur'ân'ın bu tür konulara neden ve nasıl yer verdiği sorularıyla gündeme gelmektedir. Kur'ân; yerden, gökten, sudan, bitkilerden, hayvanlardan, insanın kendisinden ve benzeri konulardan söz ederken sürekli insanı evrene ait bu parçalar üzerinde düşünmeye teşvik etmekte ve düşünmeye sevketmenin yollarını aramaktadır. Yaratılmışlar üzerindeki bu yoğun düşünme çabası sonucu da yaratıcıya ulaşmasını hedeflemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in, insandan, gece-gündüz işleyip duran büyük kâinat sistemini akıllıca bir gözleme tabi tutmasını istediği[95] âyetlerinden birkaçına yer vermemiz, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

---

93 Bediüzzaman Said Nursi'nin benzer bir taksimi için bk. "*Mesnevi-i Nuriye*", çev. Abdülmecid Nursi, İstanbul 1990, s. 72.

94 Söz gelimi bk. Hicr, 15/22; Enbiya, 21/30,44; Hac, 22/5; Yasin, 36/36, 38; Zümer, 39/5.

95 Mevdudi, Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'ân*, çev. Komisyon, İstanbul 1991, 1/133.

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلاً سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, akıl sahiplerine şüphesiz deliller vardır. Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: 'Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru' derler." (Al-i İmrân, 3/191);

وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ * وَفِي الأَرْضِ قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلٰى بَعْضٍ فِي الأُكُلِ إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

"Yeri düzleyen, orada dağlar, nehirler var eden, her türlü üründen çift çift yetiştiren, gündüzü geceyle bürüyen de O'dur. Doğrusu bunlarda, düşünen kimseler için ibretler vardır. Yeryüzünde, hepsi de aynı su ile sulanan, birbirine komşu toprak parçaları, tek ve çok köklü üzüm bağları, ekinler, hurma ağaçları vardır. Fakat onları şekil ve lezzetçe birbirinden farklı kılmışızdır. Düşünen kimseler için bunda ibretler vardır." (Ra'd, 13/3-4);

وَمِنْ اٰيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ * وَمِنْ اٰيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ * وَمِنْ اٰيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْعَالِمِينَ * وَمِنْ اٰيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ

وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ * وَمِنْ
اٰيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ
الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

"Sizi topraktan yaratması, O'nun varlığının belgelerindendir. Sonra hemen birer insan olup yeryüzünde yayılırsınız. İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi onun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen millet için dersler vardır. Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O'nun varlığının belgelerindendir. Doğrusu bunlarda, bilenler için dersler vardır. Geceleyin uyumanız, gündüz de lütfundan rızık aramanız O'nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda kulak veren millet için dersler vardır. Size korku ve ümit veren şimşeği göstermesi, gökten su indirip ölümünden sonra yeri onunla diriltmesi O'nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen millet için dersler vardır." (Rum, 30/20-24)

أَفَلاَ يَنْظُرُونَ إِلَى الإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ * وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ
* وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ * وَإِلَى الأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ

"Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?" (Ğaşiye, 88/17-20)[96]

Evrene ait parçalardan söz eden ve bunlar üzerinde sürekli düşünmeyi talep eden Kur'ân, evrenin işleyiş kanunlarına karşı oldukça ilgisiz kalır. Kur'ân'ın bu türden bir yol seçmesinin nedeni, insanın yapısıyla da doğrudan ilgilidir. Zira insan, kendisine verilen aklî donanım sayesinde eşyayı algılama gücüne sahip kılınmıştır. Bu nedenle evrenin işleyişi, eşyanın

96 Ayrıca bk. Bakara, 2/164; Yunus, 10/5; Nahl, 16/65-67; Mu'minun, 23/78-79; Mü'min, 40/57; Casiye, 45/3-5, 12-13.

fiziki yapısı gibi konularda, potansiyel yeterliliğinden dolayı[97] vahye ihtiyacının olmadığını söylemek mümkündür. Ancak büyük oranda metafizik alana giren inanç boyutunu insanın sınırlı aklıyla mükemmel bir şekilde algılaması mümkün olmadığından, bu alana nüfuz edip algılayabilmesi için bir mesaja ihtiyacı bulunmaktadır. İşte tam burada, Kur'ân mesajının niteliği, başka bir ifadeyle hitap ettiği alan belirginleşmektedir. O, evrene ait parçaları Allah'ın birliği gerçeğine ulaşmada bir araç olarak kullanır. Dolayısıyla eşyadan söz ederken hakkında bilgi vermenin ötesine geçmekte ve konuyu Allah'ın birliği ile ilişkilendirerek amacı bu şekilde belirlemektedir. İnsanın da bu nedensellikten hareketle davranışlarını yaratıcının kendisinden beklediği yönde tanzim etmesini hedefler.

Evreni ve evrenin içerisindeki canlı-cansız varlıkları gözleme tâbi tutması ve tefekkürü neticesinde insan, müşahede ettiği evrenin hayretler içerisinde bırakan olağanüstü sistemi karşısında, belirli çıkarsamalarda bulunup belirli neticelere varacaktır. Dolayısıyla insan yaratıcısını bulacak, O'nun yüceliğinin ve eşsiz kudretinin tecellisini varlıklar üzerinde görerek hiçbir varlığı veya kulu O'na ortak koşmayacaktır. İbadeti sırf Allah'a tahsis edecektir. Allah'ın emrine aykırı olan suni, yüzeysel ve kısa sürede sönmeye mahkum beşeri düşünceleri kabul etmeyip Allah'ın emirlerini kendi içinde ve dışında hâkim kılmak amacıyla İslâm'ın öngördüğü yolda hızla ilerlemeye koyulacaktır. Bir başka ifadeyle; imanını yüzeysellikten kurtarıp gerçek (tahkiki) iman seviyesine ulaşacaktır. İlahi vahiyde ve hadis-i şeriflerde tefekküre büyük önem verilmesinin nedeni bu

---

97 Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Fecr Yay., Ankara 1994, s. 80.

olsa gerektir. İbn Abbas[98] ve Ebu'd-Derda[99] gibi sahabe büyükleri, bir saat tefekkürü altmış yıllık bir ibadete eşdeğer tutmuşlardır. Zira insanın kendi biyolojik yapısında ve evrende yapacağı bir saatlik tefekkür, onu yaratıcısı ile olan bağlarını kuvvetlendirmesine, bir otokontrol yapıp kendisini nefsine, basit, değersiz olan kokmuş çamur yönüne ait düşünce ve aksiyonlardan sıyırıp ilahî nefha yönüne yönelmesine ve yaratıcısı ile olan bağlarını kuvvetlendirmesine nedeni olacaktır.

Kur'ân metninin dil yapısı incelendiğinde de, eşya ile ilgili bilgi verirken bilimsel bir dil kullanmadığı görülecektir. Onun dil yapısı, 'tasvir edici' değil, 'anlam verici'dir. Zira her şeyi belirli bir konuya, yani tevhide göndermede bulunarak anlatır ve ifadelerine de bu yönde anlam yükler. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm bütünüyle Allah merkezli bir yapıya sahiptir. Söz gelimi Kur'ân yağmura değinirken onun 'rahmet' boyutuna özellikle vurguda bulunur ve yağmuru Allah'ın rahmeti olarak niteler. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Kur'ân, yağmuru kuru bir fiziksel olay olmanın ötesine taşıyarak bu fiziksel olayın meydana gelmesini sağlayacak bir düzen kuran Allah'ın insanlara bir armağanı olarak nitelendirmekte ve yağmurdan söz edişinin amacını da bu şekilde belirlemektedir. Zira Kur'ân'a göre yağmur; buharlaşan suyun soğuk hava tabakasına çarpması sonucu oluşan kuru bir fizik olayının çok ötesinde bir anlama[100] sahiptir. Ebu'l-Atahiye adlı şairin;

---

98 es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebubekir, *el-Camiu's-Sağir fi Ehadisi'l-Beşiri'n-Nezir*, Mısır, ts., s. 77.

99 el-Acluni, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa ve Muzilu'l-İlbas amma İştehere mine'l-Ehadisi ala Elsineti'n-Nas*, Beyrut 1408/1988, 1/310.

100 Özsoy, Ömer, "*Dinsel bir Metin Olarak Kur'ân'ın Bazı İfade Özellikleri*", 1. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 184.

"Allah'ın her şeyde onun birliğini tanıtıcı delilleri vardır."[101] ifadesi bunu özetler niteliktedir.

Muhammed İkbal de bu konuya değinerek kutsal olmayan bir alanın söz konusu olmadığını şu ifadeleriyle dile getirir:

"Kutsal olmayan diye bir dünya yoktur. Bütün bu madde genişliği, ruhun kendini anlayabilmesi için bir alan teşkil etmektedir. Her yer kutsal, pak ve saftır."[102]

Yola dikilen işaret levhalarının, yaya veya sürücünün gözlerini kendilerine değil, gideceği yöne yönlendirmesi gibi, evrendeki varlıklar veya tabiat olayları da dikkatleri kendi üzerlerine değil, kendilerinin ötesinde olan bir istikamete yöneltmeye çalışır. Bu bakış açısıyla, değer yüklü olan dünya veya daha geniş anlamda evren ve içerdiği her bir varlık, bir işarete, bir sembole, Kur'ân'ın ifadesiyle '*âyet*'e dönüşür.[103] Her varlık, her nesne bir anlam ifade eder ve kendisinden öteye göndermede bulunur. Dolayısıyla anlamsızlığa yer yoktur. Oysaki modern döneme bakıldığında, hayatın her alanını kuşatan ve kendini şiddetle hissettiren bir anlamsızlık sorununun var olduğunu müşahede etmek mümkündür. Zira hayata ve varlığa anlam veren dinin hayatın zemininden çekilmesi, hayatın boşlukta kalmasına ve anlamsızlaşmasına[104] neden olur.

Kur'ân'ın evrene ait parçalardan söz ederken olayların nasıl olduğu boyutu ile hemen hiç ilgilenmemesi ve özellikle

---

101 Beyhaki, Ebubekir Ahmed b. Huseyn, *Şu'abu'l-İman*, Beyrut 1410/1990, 1/131; Aliyyu'l-Kari, *Şerhu Kitabi Fıkhi'l-Ekber*, Beyrut 1404/1984, s. 18; Abduh, Muhammed, *Tefsiru Cuz'i Amme*, Mektebetu Muhammed Ali Sabih ve Evladuh, Mısır 1967, s. 156.

102 İkbal, Muhammed, "*İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*", çev. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yay., İstanbul tsz., s. 211.

103 Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts., s. 169.

104 Yalçın, Şahabeddin, "*Anlam Arayışı*", Bilgi ve Hikmet, 1995/10, s. 136,139.

nedeni üzerinde durması[105] göstermektedir ki, evrenle ilgili verilen bilgiler, insanın yaratılmışlara bakarak yaratıcının yaratıcılığını kavraması, başka bir ifadeyle düşünsel olarak madde âleminden mana âlemine geçiş yapabilmesi[106] için bir araçtan/bir köprüden öte anlam taşımamaktadır. Amaç, insanların öğüt ve ibret almaları[107] olarak belirginleşmektedir.

Dünya, Allah'a giden yolda yol gösterici bir araç olması yönüyle çok değerlidir. Zira dünya, Allah'ın sıfatlarının tezahür ettiği bir alandır. Bu yönüyle düşünüldüğünde dünya veya evren, nefret edilmesi gereken, basit, değersiz ve kötü bir yer değildir. Aksine Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerde üzerinde çokça durulup değer verilen ve dolayısıyla muhabbet edilmesi gereken bir yerdir.

2. Âhireti Kazanmadaki Rolü Açısından Dünya

İnsanın üç hayat evresi vardır: ana karnındaki hayat, dünya hayatı ve âhiret hayatı. Bunlardan birincisi olmadan ikincisi, ikincisi olmadan da üçüncüsünün varlığı tasavvur edilemez. O halde dünya hayatı olmadan âhiret hayatının hiçbir mana ve fonksiyonu olamaz. Onun değeri ancak dünya hayatının varlığıyla tezahür eder. Ferdin dünya hayatındaki davranışlarının niteliği, onun öte dünyadaki hayatının niteliğini belirler. Böylece bu dünyada yaşarken âhiret hayatı ile ilgili portresini de çizer. İslâm büyükleri, dünyayı âhirette biçilecek bir tarlaya[108] benzetmekle

---

105 Kırca, Celal, *Kur'ân'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993, s. 215.

106 Bk. Bakara, 2/259; A'raf, 7/185; Yunus, 10/101; Yusuf, 12/109; Ankebut, 24/20; Kaf, 50/6; Abese, 80/24; Tarık, 86/5; Ğaşiye, 88/17.

107 Şarkavi, İffet Muhammed, *el-Fikru'd-Dini fi Muvaceheti'l-Asr*, Daru'l-Avde, Beyrut 1979, s. 43; Şerif,İbrahim Muhammed, *İtticahatu't-Tecdid fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim fi Mısr*, Daru't-Turas, Kahire 1402/1982, s. 648.

108 *"Dünya âhiretin tarlasıdır."* sözü, halk arasında meşhur olmuş bir deyim niteliğindedir, hadis değildir. bk. en-Nevevi, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref,

dünyanın âhiret karşısındaki konumunu veciz bir üslub ile ifade etmişlerdir. Buna göre dünya hayatı, âhirette iyi bir mahsul elde edebilmek amacıyla ekilmesi gereken bir tarladır. Zira her ne kadar tarladan gaye ekin elde etmek ise de, arazi olmadan ekin elde edilemeyeceği de bilinen bir gerçektir. O hâlde bu tarlaya değer verip iyi değerlendirmek gerekmektedir. Tohum ekilmemesi hâlinde ekin elde edilemeyeceği gibi, gereğinden çok fazla tohum ekmek de arazinin verimlilik ölçüsünü düşürür. Çok fazla sulamak ise, çoraklaşıp ekin bitiremeyecek hâle gelmesine neden olur. O hâlde karşıt aşırılıklara, başka bir ifadeyle ifrat ve tefrite sapmadan, ölçü ve ahenk içerisinde dünyaya gereken değeri vererek âhireti kazanmanın yolunu bulmak gerekmektedir. Mahmud el-Varrak adlı şair bu düşünceyi şu ifadelerle dile getirmiştir:

"Felakete maruz kalsan bile dünyayı ve onun günlerini kötüleme. Zira âhiretin kazanıldığı yer olduğundan şerefli ve faziletlidir."[109]

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere dünya, âhiretin ilk durağı, ilk basamağı ve âhiretin kazanıldığı bir imtihan yeri niteliğini taşıması yönüyle ele alındığında, değerlendirilmesi gereken ve fayda sağlayan iyi bir yer olarak karşımıza çıkar.

Konunun sistematiği nedeniyle burada özetle aktardığımız bu bilgiler, ileride daha geniş boyutlarıyla ele alınacaktır.

3. Dünya İçin Dünya

Evrendeki tüm varlıklar, zamanla maluldürler. Bu nedenle her şeyin bir başlangıcı olduğu gibi, sonuç noktası da vardır. İnsan, evrenin bir parçası, fakat en önemli parçası olduğundan, bu kurala o da tabidir. Her fert, Yüce Yaratıcı'nın kendisi için

---

el-Ezkaru'l-Muntehibe min Kelami Seyyidi'l-Ebrar, İstanbul 1986, s. 129; Acluni, *Keşfu'l-Hafa*, 1/412.

109 el-Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, *Edebu'd-Dunya ve'd-Din*, Mısır 1393/1973, s. 134.

belirlemiş olduğu zaman kesitini tamamladıktan sonra ölüm gerçeği ile yüz yüze kalacaktır.

Yüce Allah, dünya hayatının faniliğini çarpıcı bir üslup ile şöyle tasvir etmektedir:

إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالأَنْعَامُ حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلاً أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالأَمْسِ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sebebiyle karışırlar. Nihayet yeryüzü zinetini takınıp (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de ona (ürünleri biçmeye, yemişleri toplamaya) güç yetireceklerini sandıkları bir sırada, gece veya gündüz ona emrimiz (afetimiz) gelir de onu sanki dün (öyle süslü) değilmiş gibi kökünden koparılarak biçilmiş bir hâle getiririz. İşte iyi düşünecek kavimler için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz." (Yunus, 10/24)

Bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا

"Onlara şunu da misal göster: Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bu su sayesinde yer yüzünün bitkisi (önce gürleşip) birbirine karışmış; arkasından rüzgarın savurduğu çerçöp hâline gelmiştir. Allah her şeye hakkıyla kâdirdir." (Kehf, 18/45)

Bu âyet, dünya hayatının geçici olduğunu ve âhiret karşısında değerinin olmadığını özlü bir şekilde anlatmaktadır. Fakat

insan, dünya hayatının geçici olduğunu bilmesine rağmen, dünya hayatının çekiciliği ve insanda tabii olarak var olan dünya zevklerine meyil arzusundan dolayı bunu kabullenmek istemeyip dünya hayatının cazibesine kapılır. Yalnız şunu hemen belirtmek gerekir ki, dünya hayatının çekiciliği engelleyici ve karşıtını yapmaktan alıkoyucu bir cazibe niteliğinde değildir.[110]

Kur'ân-ı Kerîm, dünya hayatının cazibesini şu şekilde anlatır:

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ
مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ
مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ

"Kadınlardan, oğullardan, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşten, salma atlardan, sağmal hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağlılık insanlar için bezenip süslendi. Bunlar dünya hayatının metaıdır. Nihayet varılacak güzel yer, Allah'ın huzurudur" (Al-i İmrân, 3/14)[111]

Allah Resûlü de (sallallahu aleyhi ve sellem) aynı düşünceyi şu ifadelerle teyid eder:

"Dünya tatlı ve manzarası caziptir."[112]

İnsanın, mükemmelleşmesini sağlayan unsurları yitirmesine neden olan önemli faktörlerden birisi de dünyanın cazibesidir.[113] İnsan, dünyaya geliş amacını unutur ve yüklendiği ilahî hilafet misyonunun gereklerini yerine getirmekten yüz çevirirse, dünya hayatı, girdabın, atılan nesneyi içine çekmesi gibi insanı yutar. İnsan, gittikçe ruhî ve manevî yönünden

---

[110] Razi, 6/6; el-Hazin, Alaeddin Ali b. Muhammed, *Lubabu't-Te'vil fi Me'ani't-Tenzil*, ys., ts., 1/140.

[111] Ayrıca bk. Bakara, 2/212.

[112] Müslim, *Zikir* 26, 99; Tirmizî, *Fiten* 26; İbn Hanbel, 3/19,23.

[113] Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984, s. 273.

soyutlanarak dünya kaynaklı hedeflerin tutsağı haline gelir. Bu tip bir fert, fıtratı bozulmuş ve fıtrat dininden sapmış insan tipini temsil eder. Böyle bir insan, kendini dünyanın cazibesine kaptırdığından hayatının gayesini idrak etmekten uzaklaşacak ve dolayısıyla aldanacaktır. Onun dünya hayatında geçirmiş olduğu süre, bir oyun ve oyalanmadan ibarettir. Yüce Allah şöyle buyuruyor:

وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلاَّ لَعِبٌ وَلَهْوٌ
وَلَلدَّارُ الاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلاَ تَعْقِلُونَ

"Dünya hayatı bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir." (En'am, 6/32)[114]

Rağıb İsfehani (ö.430/1038), âyette geçen '*lehv*' ifadesini, insanın hedefine varmasını engelleyen veya geciktiren şey olarak tanımlar.[115] Oyunun uzun vadeli ve kalıcı bir hedefi ve menfaati yoktur.[116] Sevinç ve üzüntü, oyun süresiyle sınırlıdır. Bu yüzden oyun süresinin uzunluğu, gayeye matuf olmaması nedeniyle, bir değer ifade etmez. Kur'ân'da, oyun ve oyalanma ifadelerinin kullanılması önemli bir mana ifade eder. Zira aklını kullanabilen, şuur sahibi, olgun ve ne yaptığını iyi bilen insan, amaçsız bir şekilde, sırf vakit geçirmek ve zaman öldürmek için oyun türü işlerle uğraşmaz. Yukarıda ifade edildiği üzere, vakit geçirmek amacıyla yapılan oyun gayesiz ve faydasız olduğundan, süresinin uzunluğu ve niteliği değer açısından bir anlam ifade etmez. O hâlde dünya hayatıyla sınırlı bir dünya anlayışının âhiret karşısında herhangi bir değerinin olduğundan söz edilemez. Zira birincisi hedefsiz, geçici, iğreti

---

114 Ayrıca bk. Al-i İmrân, 3/185; Ankebut, 29/64; Lokman, 31/33; Fatır, 35/5; Muhammed, 36/47; Hadid, 57/20.

115 Rağıb İsfehani, s. 747.

116 Merağî, 7/107.

ve boş; ikincisi ise sonsuzdur. *"Bir sayının sonsuz karşısındaki değeri sıfırdır."* şeklinde ifade edilen matematiksel kural[117] da bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Razi, yukarıda zikredilen âyeti açıklarken, dünya hayatının kimler için oyun ve eğlenceden ibaret olduğu konusunda iki görüşün ileri sürüldüğünü belirtir:

1. Oyun ve eğlence diye nitelendirilen hayattan maksat, kafirin hayatıdır. Razi, bu görüşü İbn Abbas'ın şu ifadeleriyle delillendirir:

"Allah, bu âyette şirk ve nifak ehlinin hayatını kastetmiştir. Bunların hayatının bu şekilde nitelendirilmesinin sebebi şudur: Mü'minin yaşayışında salih ameller bulunduğundan, onun hayatı oyun ve oyalanma olamaz."

2. Bu âyet, mü'min-kafir ayırımı yapmaksızın, umumi bir mana ifade eder.[118]

İleri sürülen görüşlerden ikincisi daha kuvvetli görünmektedir. Zira mü'minin yaşayışı salih amellerden ibaret olmadığı gibi, işlediği her fiil de imanından kaynaklanmaz.[119] Salih amel işleyebileceği gibi, bunun zıddını da yapabilir. O hâlde ilahî emirleri çiğnediği her davranışının oyun ve oyalanma kategorisine girmesi tabiidir. Kur'ân-ı Kerîm, özelde Müslümanlar için bir yaşam tarzı olduğundan, muhatapları da birinci derecede Müslümanlardır. Kur'ân'ın birçok yerinde dünya hayatının oyun, oyalanma ve aldanma yeri olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Tüm bu ifadeleri gayrimüslimlerle sınırlandırıp Müslümanları bu hitabın dışında bırakmak, Kur'ân'ın ruhuna ve indiriliş gayesine ters düşer.

Bir başka âyet-i kerimede âhiret karşısında dünya şöyle konumlandırılmaktadır:

---

117 Bk. Ocak, Rahim, Kompleks Analiz, Erzurum 1993, s. 122-123.
118 Razi, 12/200.
119 Nursi, Bediüzzaman Said, *İctimai Reçeteler*, İstanbul 1990, 2/48-49.

وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا
وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلاَ تَعْقِلُونَ

"Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtası ve debdebesidir. Allah katında olanlar ise, daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ buna aklınız ermeyecek mi?" (Kasas, 28/60)[120]

Bu âyette, bilgiyi ve değeri dünya ile, dünyanın görünen yönü ile sınırlı tutup hayatını bu anlayışa göre düzenleyen, davranışlarında dünyanın ötesini gözetmeyen bireyin tutumuna karşı açık bir uyarı bulunmaktadır.[121]

Diğer bir âyet ise şöyledir:

اَللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا
الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الاٰخِرَةِ إِلاَّ مَتَاعٌ

"Âhiretin yanında dünya hayatı (basit) eşyadan başka bir şey değildir." (Ra'd, 13/26)

Konuya, Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) âhiret karşısında dünya hayatını yerici nitelikteki ifadeleriyle devam edelim:

"Dünya mü'minin zindanı, inanmayanın cennetidir."[122]

Dünyanın mü'min için zindan, kafir için de cennet diye nitelendirilmesi, mü'minin dünyayı bir zindan olarak telakki etmesi gerektiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Dünyanın mü'min için zindan diye nitelendirilmesi, cennette kendisine verilecek olan nimetlerin dünyada verilenlerle kıyaslanamayacak derecede üstün olması nedeniyledir. Müslüman'ın dünya ha-

---

120 Ayrıca bkz. Şura, 42/36.

121 Nadim Macit, *"Dini Bilginin Alanı ve 'Farklı Dünyalar'"*, Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi Sempozyumu (06-08 Eylül 2002), Gazi Ü. İlahiyat Fak. Yay., Çorum 2003, s. 107.

122 Müslim, *Zühd*, 1; Tirmizî, *Zühd*, 16; İbn Mace, *Zühd*, 3.

yatındaki refah ve mutluluk seviyesi ne kadar yüksek olursa olsun, Cennet'te kendisine verilecek olan nimetlerle mukayese edildiğinde bir zindan gibi kalır. İnanmayan için ise, varacağı yer Cehennem olduğundan, Dünya hayatını ne kadar kötü ve zor durumda geçirmiş olursa olsun, göreceği Cehennem azabının dehşetine oranla Cennet gibidir.[123] Özetle bu hadis, inanmayanların ebediyyen Cehennem'de kalacaklarını özlü bir ifadeyle dile getirmektedir.

Allah Resûlü'nden (sallallahu aleyhi ve sellem) konuyla ilgili aktarılan diğer bazı hadisler ise şöyledir:

"Allah'ın zikri dışında dünya ve içindekiler lanetlenmiştir.";[124]

"Bir gün Allah yolunda sınır muhafazasına bağlı kalıp nöbet beklemenin (sevabı), dünyadan ve dünya üzerindeki her şeyden daha hayırlıdır. Kulun Allah yolunda yürüyeceği bir akşam yürüyüşü yahut bir sabah yürüyüşü de dünyadan ve dünya üzerindeki her şeyden daha hayırlıdır.";[125]

"Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) *sabahın iki rekatı için; 'Bunlar, bana dünyanın tümünden sevgilidir' demiştir."*[126]

Aktardığımız bu hadisler incelendiğinde, ilahî hilafet misyonunu yerine getirmeye yönelik amellerin, yerilen dünya hayatının kapsamı dışında tutulduğu görülecektir. Sözgelimi dünya lanetlenmekte, fakat ilahî zikre (–ki bu zikir İslâm'ın bütününü kapsamaktadır–) yönelik ameller bunun dışında tutulmaktadır. Sabah vakti kılınacak iki rekatlik namazın,

---

123 Bk. Mubarekfuri, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezi Şerhu Cami'i't-Tirmizî*, Kahire 1406/1989, 6/615; Çakan, İsmail Lütfi, *"Dünya Hayatına Karşı Müslümanların Tutumları*", Diyanet Dergisi, Ankara 1975/1, s. 14.

124 Tirmizî, *Zühd*, 14; İbn Mace, *Zühd*, 3.

125 Buhârî, *Sahih*, *Cihad* 5, 72, *Bed'ul-Halk* 8, *Rikak*, 2; Nesai, *Cihad* 11; Tirmizî, *Fedailu'l-Cihad* 17-26, *Kitabu't-Tefsir*, Vakı'a, 56/1; İbn Mace, *Cihad* 2, *Zühd*, 39; İbn Hanbel, 2/438,482,483, 3/141,433,434, 5/330,337,339.

126 Müslim, Musafirun, 97.

Allah yolunda nöbet beklemenin, hatta Allah rızası için yürümenin bile dünya ve içindekilerden daha hayırlı olduğu belirtilmektedir.

Dikkat edilmesi gereken; değer ölçüsü belirtilerek teşvik edilen tüm bu amellerin, ancak dünya hayatında yapılabileceğidir. Zira insanın sorumluluk alanı dünya hayatı ile sınırlıdır. O hâlde şöyle bir açıklamada bulunmamız kaçınılmaz olacaktır: Ferdin ilahî emirler doğrultusunda işleyeceği her fiil, onu Yüce Allah'a yaklaştırmaya ve sonsuz aleme bağlamaya bir araç niteliğinde olacağından, insan bunu yapmakla Yüce Allah'ın evreni yaratmaktaki gayesini gerçekleştirmiş olacaktır. Dolayısıyla yukarıda geniş bir şekilde ele aldığımız gibi, kötülenen dünya hayatı, bu kapsamın dışında kalan fiillerle ilgilidir.

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur:

"*Allah'ım! Dünyayı en büyük gayemiz ve bilgimizin son noktası yapma.*"[127]

Bu ifadede ferdin, dünya hayatını hedefinin son noktası hâline getirmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu nedenle kastedilen, dünyayı terk etmek değildir. Aksine, ilahî yasanın belirlediği tarzda olması ve âhiret hayatını olumlu yönde belirlemesi kaydıyla dünyada birçok şey gaye edinilebilir.[128] O hâlde dünya hayatında işlenen her amelin âhiretle bağlantılı olarak ve âhirete atıfla yapılması gerekmektedir. Bu hadiste, inanan insandan, dünya ile sınırlı hiçbir davranışta bulunmaması istenmektedir.

Dünya hayatını yeren birkaç hadis daha zikrederek konumuzu özetlemeye çalışalım:

"*Allah'a yemin olsun ki, âhiretin yanında dünya, birinin şu (işa-*

---

[127] Tirmizî, *Da'avat*, 80.
[128] Bk. *Mubarekfuri*, 9/477.

ret) parmağını denize daldırıp (çıkarması) gibidir. Baksın bakalım, (parmağı) denizden ne kadar (su) çıkaracak";[129]

"Dünyada bir garip veya bir yolcu gibi ol ve kendini kabir ehlinden say.";[130]

"Allah'ım! Dünyanın fitnesinden sana sığınırım.";[131]

"Allah bir kulunu severse onu dünyadan korur."[132]

Bu ifadelerde de âhiret hayatına nisbetle dünya hayatının kısalığı ve nimetlerinin geçiciliği belirtilmekte, bu nedenle de fani olan dünyaya gönülden bağlanılmaması gerektiği vurgulanmaktadır.[133] Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) örnek davranışıyla Allah'tan, âhiretle bağlantısız ve yaşanan hayatla sınırlı dünya anlayışından kendisini koruması için dua etmekte ve Müslümanların da böyle bir davranış sergilemeleri gerektiğini belirtmektedir.

O hâlde, yerilip küçümsenen dünya hayatı, daha önce "*Allah'a giden yolda yol gösterici olarak dünya*" ve "*Âhireti kazanmadaki rolü açısından dünya*" başlıklarında belirttiğimiz dünya anlayışları ile bağdaşmayıp onlarla zıtlık arz eden bir dünya anlayışıdır. Ayrıca, dünya hayatının sonlu olduğunu ve bu nedenle de dünyaya gönülden bağlanılmaması gerektiğini vurgulamak amacıyla da âyet ve hadislerde âhiret hayatına karşılık dünya hayatını yerici ve küçümseyici ifadeler kullanılmıştır. Burada şunu ifade etmek gerekir ki, dünyanın geçiciliğini farklı ifadelerle anlatan âyet ve hadisler, bireyin dünya ve âhirete karşı takındığı tutum ile direkt bağlantılıdır,[134] dolayısıyla

129 Müslim, *Cennet* 55; Tirmizî, *Zühd* 15; İbn Mace, *Zühd* 3; İbn Hanbel, 4/229-230.

130 Buhârî, *Sahih*, *Rikak* 3; Tirmizî, *Zühd*, 25; İbn Mace, *Zühd* 3; İbn Hanbel, 2/132.

131 Buhârî, *Sahih*, *Da'avat* 43.

132 Tirmizî, Tıb, 1.

133 en-Nevevi, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Şerhu Sahih-i Muslim*, nşr. Halil el Mis, Beyrut 1407/1987, 17/199; Mubarekfuri, 6/614.

134 Macit, s. 107.

ilgili ifadeler de bu perspektiften bakılarak açıklanmalıdır. Başka bir ifadeyle, dünyayı yerici ifadeler, dünyanın ötesine geçmeyen, dünya ile sınırlı düşünce, tutum ve davranışlarla ilgilidir. Dolayısıyla, dünyayı yerici ifadeleri esas alıp ayırıma gitmeden ve genelleme yaparak dünyayı kötülemek, doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Dünya, Allah'ın isim ve sıfatlarının yansıdığı, muhteşem ve olağanüstü sanatının tecelli ettiği bir yer, âhiretin birinci basamağı ve âhiret için bir ekin yeri olarak düşünülmezse, dünya hayatı ile sınırlı ve âhiretle bağlantısız bir dünya anlayışı ortaya çıkar. Âhiretsiz bir dünyanın anlam ve öneminin varlığından söz edilemez. Zira dünya, âhiretle bağlantısı oranında anlam kazanır. Yüce Allah, bu düşünceyi şöyle tanımlamaktadır:

"Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helak eder. Bu hususta onların hiçbir bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar." (Casiye, 45/24)[135]

Kur'ân ve hadiste yerilip küçümsenen dünya, bu perspektiften bakılıp değerlendirilen dünya anlayışıdır. Bu düşünceye göre, hiçbir şeyin anlam ve önemi yoktur. Yaşandıkça hiçbir şey olmaz. Dekorlar değişir, insanlar girerler, çıkarlar, işte bu kadar. Günler günlere düzensiz ve anlamsızca eklenir. Bu, bitmez, tükenmez ve monoton bir birleşmedir.[136] Dünya ve insan, ikisi de gaye ve hedeften uzak, tamamen bir yığın hâlindedir.[137]

Bu anlayış, Yüce Allah'ın evrendeki varlıklar ve özellikle de insanı yaratma neden ve gayesiyle çelişmektedir. Zira Yüce Allah evreni insan için ve insanı da kendisine sorumluluk duygusu içerisinde kulluk etsin diye yaratmıştır. Evreni insan için

---

135 Ayrıca bk. En'am, 6/29; Duhan, 44/34-35.
136 Gürsoy, Kenan, *J.P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler*, Ankara 1991, s. 85.
137 Gürsoy, s. 86-87, Ayrıca bk. 21,80.

yarattığından, onu en mükemmel tarzda yaratmış ve kâinatın efendisi konumuna yükseltmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz düşünce ise, kul ile yaratıcısının arasını açmakta, insanı maddeye mahkûm etmekte ve maddeden ibaret, dünya hayatı ile sınırlı basit bir varlık düzeyine indirgemektedir.

Böyle bir dünya anlayışının ve böyle bir yaşam tarzının Kur'ân kaynaklı bakış açısıyla ve insan tabiatıyla temelde çelişmesi nedeniyle değerinin varlığından bile söz edilemez. Zira gaye, inanan varlıktır. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) bu konuya şöyle işaret etmektedir:

"Yeryüzünde Allah Allah diyen insan var oldukça kıyamet kopmayacaktır."[138]

O hâlde yeryüzünde gaye varlık olan inanan insan kalmayınca evrenin değeri ve varlığının bir anlamı kalmayacak ve hemen kıyamet kopacaktır.[139]

C- DÜNYEVÎ NİMETLER, SERVET VE MAL KARŞISINDA İNSANIN KONUMU

Servet ve malın, insan açısından büyük ölçüde önem ve değerinin olduğu bilinen bir husustur. Kur'ân'ın ve onun açıklayıcısı konumunda bulunan hadislerin, insanın servet ve malla olan ilişkisinin hangi düzlemde gerçekleşmesi gerektiği ile ilgili ortaya koydukları gerçekler, Müslüman bireyin bu alandaki duruşunu belirlemesi açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle, mal, servet ve genel anlamda insanın hizmetine sunulan nimetler karşısında takınılması gereken tavrı ve bunlardan faydalanılırken kabul edilmesi gereken temel ölçüyü belirlemek gerekmektedir.

---

[138] Müslim, *İman* 234; Tirmizî, *Fiten* 35.
[139] Sandıkçı, s. 64.

Kur'ân-ı Kerîm'de evrenin bütününün insan için yaratıldığı farklı ifadelerle birçok yerde vurgulanır:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا

"*Yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan O'dur.*" (Bakara, 2/29);

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلاَ هُدًى وَلاَ كِتَابٍ مُنِيرٍ

"*Allah'ın göklerde olanları da, yerde olanları da buyruğunuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz?*" (Lokman, 31/20)

Birinci âyetten hareketle müfessirler, "*eşyada aslolan ibahadır*"[140] temel prensibine varmışlardır. Buna göre, yasaklığına delil teşkil edecek nitelikte bir hüküm bulunmadıkça kâinatta var olan her nimetten gönül rahatlığıyla faydalanılabilir.[141] Faydalanma imkânını engelleyip yasaklamaya kimsenin hakkı bulunmamaktadır. Zira Yüce Allah, helal ve meşru kıldığı bir şeyi haram etme yetkisini hiç kimseye vermediğini şu âyetlerde açıkça belirtmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لاَ تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ وَلاَ تَعْتَدُوا إِنَّ اللّٰهَ لاَ يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ * وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلاَلاً طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ

"*Ey inananlar! Allah'ın size helal ettiği temiz şeyleri haram*

140 Abduh-Rıza, 1/247.

141 Kur'ân'da haram olduğuna hükmedilen şeyler için bk. Bakara, 2/173; Mâide, 5/3,90; En'am, 6/145.

kılmayın, hududu aşmayın, doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez. Allah'ın size verdiği rızıktan temiz ve helal olarak yiyin. İnandığınız Allah'tan sakının!" (Mâide, 5/87-88)

قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

"(Ey Muhammed) De ki: Allah'ın kulları için yarattığı zinet ve temiz rızıkları haram kılan kimdir? Bunlar, dünya hayatında inananlarındır, kıyamet gününde de yalnız onlar içindir." (A'raf, 7/32).[142]

Kur'ân'ın birçok yerinde, '*hayr*', '*tayyibat*'[143] gibi övücü nitelikteki kavramlarla ifade edilmesi, malın aslında kötü değil, iyi olduğunun kanıtıdır.

Cahiliyye döneminde hac aylarında panayırlar kurulur ve hac ibadetiyle birlikte ticarî faaliyetler de yapılırdı. Sahabîlerden bir kısmı, hac aylarında ticaretle uğraşmanın cahiliyye âdetlerinden olduğunu, zira hac farizasının uhrevî bir ibadet olması nedeniyle, dünyevî amel ve menfaatlerin uhrevî ibadetlerle bir arada yapılamayacağını ve bundan dolayı da hac aylarında ticarî faaliyetlerde bulunup kazanç elde etmeye çalışmanın günah olduğunu düşünmekteydiler. Yüce Allah bu düşünceyi ortadan kaldırmak ve haccın adabı dışına çıkılmadığı müddetçe ticaretle uğraşıp kazanç elde edilebileceği düşüncesini Müslümanların zihnine yerleştirmek amacıyla; *"Hac mevsiminde ticaret yaparak Rabbinizden gelecek bir lütuf ve keremi (fadl) aramanızda size herhangi bir günah yoktur."* (Bakara, 2/198) âyetini indirmiştir.[144]

---

142 Ayrıca bk. En'am, 6/140; Yunus, 10/59.

143 Sözgelimi bk. Bakara, 2/172, 180, 198, 215, 267, 272; Nisâ, 4/32; Nur, 24/33; Sad, 38/32; Adiyat, 100/8; Ayrıca bk. Şerif, s. 471; Muslim, Mustafa, *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, çev. Salih Özer, Fecr Yay., Ankara 1993, s. 46-48.

144 Bk. İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut

Ayrıca ifade edilmesi gereken bir husus, âyette geçen '*fadl*' kelimesinden ticaretin kastedildiği konusunda müfessirlerin çoğunluğunun fikir birliği[145] içerisinde olduğudur.

وَلاَ تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمْ

"*Allah'ın geçiminize dayanak (kıyam) kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin.*" (Nisâ, 4/5) âyetinde ise mal, '*kıyam*' tabiriyle ifade edilir. Bu da malın birincil derecede gaye olmaması şartıyla iyi bir değer olduğuna delâlet eder.[146] Zira mal, bireyi ve toplumu zulüm, esaret, sefalet ve yoksulluğa karşı koruyucu nitelikte bir unsurdur. Bu nedenle malın iyi korunması, yerli yerinde, israfa sapmadan kullanılması ve çoğaltılması için gerekli müdahale ve çalışmaların yapılması gerekmektedir.[147] Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem), Müslüman bireyin İslâmî çerçeve dahilinde kazanıp kullandığı malını zulmen kendisinden almak isteyen kimseye karşı direnmesi ve bu direnme neticesinde ölmesi hâlinde şehadet mertebesine ulaşacağını; "*Malını muhafaza uğrunda öldürülen kimse şehittir.*"[148] şeklinde veciz bir üslub ile belirtmiştir.

Ticaret, mal-mülk edinme ve zenginlik, ferdin maneviyatla olan bağlarını koparmasına neden olmaması ve ibadete engel

---

1969, 1/239.

145 Razi, 5/187; Kurtubi, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'ân*, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, Mısır 1967, 2/413; Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Eser Yay., İstanbul 1969, 1/316; Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, Mısır 1964, 1/201; Alusi, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut, ts., 2/86; Kasımi, Muhammed Cemaluddin, *Mehasinu't-Te'vil*, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1957; 3/495-496; Abduh-Rıza, 2/230, Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr., İstanbul 1988, 1/348.

146 Beşer, Faruk, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, Seha Yay., İstanbul 1991, s. 7.

147 Bk. Taberi, 4/49.

148 Buhârî, Mezalim, 33.

teşkil etmemesi şartıyla teşvik edilmiştir. Nitekim bir âyet-i kerimede cuma günü;

"Namaz bitince yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (fadl) isteyin. Allah'ı çok zikredin, umulur ki kurtuluşa erersiniz." (Cuma, 62/10) buyurulmuştur. Âyette geçen '*fadl*' (lütuf) ifadesi, ticaret ve dünyevî rızık isteme manasına kullanılmıştır.[149] Özellikle bu kavramın seçilmiş olması, mala ve servete verilen değerin anlaşılması açısından önemlidir.

Allah Resûlü de (sallallahu aleyhi ve sellem), başka bir hadiste;

"İki kişiden başkasına gıbta edilmez. Allah tarafından kendisine mal verilip de hak yolunda o malı harcayan ve Allah tarafından kendisine hikmet verilip de onunla hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse."[150] ifadelerini kullanarak malı harcamanın önemine vurguda bulunmuştur. Ancak bu harcamanın yapılabilmesi için de malın varlığının şart olduğu bilinen bir husustur.

Servet elde etmek, dünya metaından faydalanmak, insan fıtratında var olan bir olgudur. Kur'ân-ı Kerîm bu olguyu;

"O (insan), mal sevgisine aşırı derecede düşkündür." (Adiyat, 100/8) şeklinde tanımlamıştır. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) de aynı konuya işaret ederek;

"Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını (aç gözünü) *ancak toprak doldurur. Tevbe edenin tevbesini Allah kabul eder."*[151] buyurmuş ve âyetle paralel bir yaklaşım sergilemiştir.

Hristiyanlıkta mal ve servet mutlak kötü olarak kabul edilmiş, Ortaçağ sonrası dönemde Batı'da egemen olan ve diğer bölge ve kültürlere de etki eden kapitalist anlayışta ise

---

[149] Razi, 9/29.

[150] Buhârî, İlim, 15, Zekât, 5, Ahkam, 3, İ'tisam, 13.

[151] Buhârî, *Sahih*, *Rikak*, 10; Müslim, Zekât, 116; İbn Hanbel, 3/247, 341, 5/219; Tirmizî, *Zühd*, 27.

sermaye birikimi ve kâr esas olduğundan her şey metalaştırılmış, mal âdeta kutsanarak serveti elde etmede mutlak hürriyet ilkesi getirilmiştir. Sermaye toplumsal sistemin bir unsuru iken sistemin tümü haline gelmiştir.[152] Birincisi insanda tabii olarak var olan bir duyguyu yok etmeyi hedeflemiş, ikincisi ise, maddenin imtiyaz aracı hâline gelmesine, insanlar arasında maddi düzeyde uçurumların oluşmasına ve bu nedenle sınıfsal çatışmaların meydana gelmesine neden olmuştur. İslâm dinî ise fıtrat dinî olduğundan, insanda tabii olarak var olan mala karşı arzu içerisinde olma duygusunu ne köreltip yok etmeyi ne de ona mutlak hürriyet tanımayı kabul etmiştir. Kur'ân'ın iyilik ve kötülüğü mal ve servetin doğasında aramak yerine, bireyin servetle olan ilişkisi boyutunda ele alması ve konuya bir izafilik kazandırması,[153] bunun açık bir göstergesidir. Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) şu ifadeleri de bu görüşü destekler mahiyettedir:

"Dinara kul olana lanet olsun! Dirheme kul olana lanet olsun!";[154]

"İki aç kurdun koyunlara saldırdığını düşünün. İşte bunlar; sürüye, mala, makam ve mansıba karşı hırslı olan insanın dinine vereceği zarardan daha çok zararlı değildirler.";[155]

"Her ümmetin bir fitnesi (deneme aracı) vardır. Benim ümmetimin fitnesi de maldır."[156]

Anlaşılacağı üzere, eleştiri konusu yapılan, mal ve servetin

---

[152] Çelik, Ömer, "*İnsanın Modern Kimliği*", Bilgi ve Hikmet, 1993/4, s. 11; Ayrıca bk. Türkdoğan, Orhan, "*İslâmî Kapitalizm mi?*", İslâmî Araştırmalar, 1994/2, s. 121-122.

[153] Şerif, s. 471; Aydın, Mustafa, "*Dinin Dünyevileşme Sorunu ve Protestanlık*", Bilgi ve Hikmet, 1993/2, s. 54-56; Ayrıca bk. Kalın Faiz, "*Kur'ân ve Evrende Rölativite*", EKEV Akademi Dergisi, 2001/2, s. 4.

[154] Tirmizî, *Zühd*, 42.

[155] Tirmizî, *Zühd*, 43; İbn Hanbel, 3/456, 460; Darimi, *Rekaik* 21.

[156] Tirmizî, *Zühd*, 26; İbn Hanbel, 4/160.

kendisi değil, insanın ona karşı takındığı tavrın niteliğidir. Vurgulanmak istenen, ferdin mal ve servete hâkim olup mal ve servetin insana hâkim olmaması gerektiği temasıdır. Zira insan, kapitalizmde olduğu gibi, sahip olduğu malın mutlak maliki değildir. Kur'ân'da mülkiyet çift boyutlu olarak ele alınır:

1. Mutlak mülkiyet hakkı Allah'a aittir:

لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ

"*Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur.*" (Şura, 42/4)

لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

"*Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır.*" (Şura, 42/49)[157]

2. Mülkiyet, izafi olarak insana aittir:

"*Eğer tevbe edip (faizcilikten) vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir. Böylece harksızlık etmezsiniz, haksızlığa da uğramazsınız.*" (Bakara, 2/279)

وَلاَ تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ
مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهِ
إِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا

"*Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin.*" (Nisâ, 4/32)

Bu anlayışıyla Kur'ân, gerçek mülkiyet hakkının Allah'a ait olduğunu ve insana ise geçici istifade hakkının tanındığını vurgular. Dolayısıyla insanın sahip olduğu mal ve servetle büyüklük taslamaması, gururlanmaması gerektiği düşüncesini yerleştirerek bir denge kurmayı amaçlar. Kur'ân'da insan hizmetine sunulan nimetler sayıldıktan sonra çoğu yerde '*şükredesiniz diye*' ifadesiyle

157 Benzer âyetler için bk. En'am, 6/12; A'raf, 7/128; Mu'minun, 23/84-89; Lokman, 31/26; Sebe', 34/1; Zuhruf, 43/85; Casiye, 45/27.

anlatıma son verilir.[158] Bu da nimetlerin insana verilmesindeki hedefin; salt dünyevî manada bir faydalandırma değil, ferdin nimetleri görüp istifade etmesi, istifade ederken de bu nimetlerin yaratıcısını düşünüp şükretmesi ve Allah'a daha fazla yönelip yaklaşması olduğunu göstermektedir.

Anlaşılacağı üzere, İslâmî mülkiyet teorisinde, mutlak anlamda mülkiyet yalnızca Allah'a mahsustur. Dolayısıyla, bireysel mülkiyet de Allah'ın mutlak mülkiyetiyle ilişkilendirildiği takdirde anlam kazanır. Böyle bir ayırımın olmaması hâlinde ise birey, sahip olduğu şeylerin mutlak mülkiyetinin kendisinde olduğu vehmiyle, kendisini olduğundan çok daha büyük görecek, kendi kendine yabancılaşacak ve mülkiyetini kullanmada sınır tanımayacağından dolayı da bunu diğer insanların zararına ve aleyhine olacak şekilde kullanabilecektir. Mülkiyete izafi olarak sahip olunduğu ve mutlak mülkiyetin Allah'a ait olduğu bilinciyle hareket edildiği sürece insan, Allah'ın hâlifesidir.[159] Mülkiyetin Allah'ın insandaki emaneti olarak algılanması, insana, mülkiyet alanındaki haklarının ötesinde öncelikle sorumlulukları ve ödevleri yükler.[160]

Bireyin, dinin kurmuş olduğu sistemle olan bağlarını zayıflatması veya koparması halinde, zenginlik ve servetin büyük bir felaket aracı haline gelmesi kaçınılmaz olur. Kur'ân, bu duruma düşmemeleri için insanlara sürekli uyarıda bulunur. Bunun en çarpıcı örneğini Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Karun kıssasında bulmak mümkündür. Karun inanan bir insan iken[161]

---

158 Beşer, s. 7; Söz gelimi bk. Bakara, 2/172; Nahl, 16/114; Mü'minun, 23/78.

159 Hasan Hanefi, *"Konulu Kur'ân Tefsiri"*, çev. Sönmez Kutlu, İslâmî Araştırmalar, 1996/1-4, s. 165; Donohue, John-Esposito, John, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan - Aydın Ünlü, İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 251.

160 Garaudy, Roger, 20. Yüzyıl Biyografisi, çev. Ahmet Zeki Ünal, Fecr Yay., Ankara 1989, s. 258.

161 Zemahşeri, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil*, Kahire 1992, 3/430; Beydavi, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't-Tenzil*

servetin onu ne derece azdırıp şımarttığı çarpıcı bir tarzda anlatılır:

إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَاٰتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لاَ تَفْرَحْ إِنَّ اللّٰهَ لاَ يُحِبُّ الْفَرِحِينَ * وَابْتَغِ فِيمَا اٰتَاكَ اللّٰهُ الدَّارَ الاٰخِرَةَ وَلاَ تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللّٰهُ إِلَيْكَ وَلاَ تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الأَرْضِ إِنَّ اللّٰهَ لاَ يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ * قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ اللّٰهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَأَكْثَرُ جَمْعًا وَلاَ يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ

"Karun Musa'nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti. Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü-kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona demişti ki: 'Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez...' Karun; 'Bu servet ancak bende mevcut bir ilimden ötürü bana verilmiştir.' demişti." (Kasas, 28/76-78)

Âyetlerden de anlaşılacağı üzere Karun, mutlak mülkiyet anlayışına sahip olmayı putlaştıran, mülkiyetin nereden geldiği ve nasıl kullanılması gerektiği konusunda hiç kimseye karşı hiçbir sorumluluk taşımayan bir insan tipidir.[162]

Bir başka âyette şöyle denilmektedir:

وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ

---

ve Esraru't-Te'vil, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, ts., 2/199; Sayı, Ali, *Firavun, Haman ve Karun Karşısında Hz. Musa*, İz Yay., İstanbul 1992, s. 297.

162 Güler, İlhami, "*Firavun ve Karun Koalisyonu –Egemen Küresel Siyaset-*", İslâmiyat, Bülten, 2004/10, s.11; Ayrıca Karun'la ilgili bk. Sayı, s. 293-301.

"Allah kullarına rızkı bol bol verseydi yeryüzünde azarlardı" (Şura, 42/27)

Bu ifadelerle, fertlerin Rableriyle olan bağlarını koparmalarına neden olan faktörlerden birinin de mal ve servet olduğu belirtilmektedir. Fakat bu tür örnekler, bizi mal ve servetin saptırmada ana unsur olduğu düşüncesine götürmemelidir. Servet ilahî yoldan sapmanın temel unsuru olsaydı Hz. Süleyman, Hz. Ebubekir, Hz. Osman gibi İslâm'ı en güzel şekilde hayatlarına yansıtmış olan insanların da zenginlikleriyle sapmış olmaları gerekirdi.[163] Bu da, servetin Yüce Allah'ın öngördüğü çerçeve dahilinde kullanılması hâlinde güzel ve faydalı bir araç olduğunu gösterir. Ebu'd-Derda (radıyallahu anh);

"Helalinden mal kazanıp da bunu gereği gibi kullanmak, günahları, suyun kayanın üzerindeki toprağı yıkadığı gibi yıkar (temizler)."[164] demektedir.

Yüce Allah, kendisine ait mal ve nimetlerden bir kısmını belli şartlarda, müslim-gayrimüslim ayırımı yapmaksızın insanlara emanet olarak verip onlardan belirli şeyleri, istediği şekilde yerine getirmelerini talep eder.[165] Bu verilenlerden de sorumlu tutulacaklarını sık sık tekrarlar.

Yüce Allah, mal ve servetin birer imtihan aracı olduğunu şöyle belirtmektedir:

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلاَدُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

"Mallarınızın ve çocuklarınızın, aslında bir sınama olduğunu ve büyük bir ecrin Allah katında bulunduğunu bilin." (Enfal, 8/28)[166]

---

163 Atalay, Orhan, *Kur'ân-ı Kerîm'de İnsan - Meta' İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1993, s. 66.

164 Şeybani, *Zühd*, s. 171.

165 Şeker, Mehmet, *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara 1987, s. 40-41.

166 Ayrıca bk. Teğabun, 64/15.

Anlaşılacağı üzere fert, sorumlu tutulacağı, hesaba çekileceği ve dolayısıyla servetinde sınırsız bir tasarruf serbestisine sahip olmadığı düşüncesini zihninde devamlı canlı tutmalıdır. Bu düşünce, onun sadece kendi menfaatlerini düşünmeye sevk eden egoist yaklaşımlardan kurtulmasına ve toplumun menfaatlerini de göz önünde bulundurmasına neden olacaktır. Söz gelimi serveti kaprisi uğruna tahrip etmeyecektir. Zira böyle bir durumda toplum için gerekli olan bir şeyden onları mahrum bırakacağını düşünecektir. Savurganlık edip israf da etmeyecektir. Zira israfın Allah'a ve topluma karşı bir hırsızlık niteliğinde olduğu,[167] savurganın ve şeytanın kardeşlerinden olduğu[168] bilincini sürekli zihninde canlı tutacaktır.

Kur'ân, insana gerçek mülkiyeti Allah'a ait olan mal ve servetinden yoksullara transferde bulunarak onlarla bölüşmesini emreder:

اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ
اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَأَنْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ

"Allah'a ve Resûlüne iman edin. Sizi kendisine halife kılıp sarf yetkisi verdiği şeylerden harcayın. Sizden iman edip de (Allah rızası için) harcayan kimselere büyük mükâfat vardır." (Hadid, 57/7)

Zekâtın Kur'ân'da pek çok yerde dinin temel ibadetlerinden biri olan namazdan hemen sonra zikredilmesi,[169] zekât müessesesinin önemini açıkça göstermektedir. Zekâtın verilebilmesi için de servetin olması gerekmektedir. Kur'ân'da bu zorunlu transferin yanında bir de isteğe bağlı olarak infak etme teşvik

---

[167] Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın, Pınar Yay., İstanbul 1991, s. 98.

[168] Bkz. İsra, 17/27.

[169] Sözgelimi bk. Bakara, 2/43,83,110,177,277; Nisâ, 4/77,162; Mâide, 5/12,55; A'raf, 7/156; Tevbe, 9/5,11,18,71.

edilmiştir.[170] Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur:

“*Beni, (Uhud Dağı kadar) altınım olsa da üç dinar dışında hepsini infak etmemden daha fazla bir şey sevindirmez.*”[171]

Bu düşünceyle İslâm, kapitalizmde meydana gelen sınıflaşmanın aksine, insanlar arasında maddi farkları azaltarak insanları birbirlerine yaklaştırma hedefini gütmüştür. İslâm'ın gayesi zenginliği kaldırmak değil, fakirliği bertaraf etmektir. Kur'ân, mal ve servetçe insanların birbirinden farklı olmalarının hiçbir zaman üstünlük vesilesi olamayacağını tescil eder. Zira üstünlüğün ölçüsünün zenginlik ve servet değil, iman, salih amel ve takva[172] olduğunu belirtir:

وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالاً وَأَوْلاَدًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ * قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ
الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لاَ يَعْلَمُونَ * وَمَا أَمْوَالُكُمْ
وَلاَ أَوْلاَدُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى إِلاَّ مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا
فَأُولٰٓئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضِّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ اٰمِنُونَ

“*Biz mallar ve evlatlar bakımından daha çoğunluktayız ve bir azaba uğratılacak da değiliz, demişlerdir. De ki! ‘Şüphesiz benim Rabbim rızkı dilediğine genişletir, yayar ve kısar da.’ Ancak insanların çoğu bilmiyorlar. Bizim katımızda sizi (bize) yaklaştıracak olan ne mallarınız ne de evlatlarınızdır; ancak iman edip salih amellerde bulunanlar başka. İşte onlar; onlar için yaptıklarına karşılık olmak üzere kat kat mükâfat vardır ve onlar yüksek köşklerinde güven içindedirler.*” (Sebe', 34/35-37)[173]

---

170 Bk. Bakara, 2/3,261-262,272; Al-i İmrân, 3/92; Enfal, 8/3,60; Tevbe, 9/121; Sebe', 34/39; Fatır, 35/29; Hadid, 57/7.

171 Buhârî, *Sahih*, Zekât, 4; Müslim, Zekât, 34.

172 Bkz.. Sebe', 34/35-37; Hucurat, 49/13.

173 Ayrıca bkz. Hucurat, 49/13.

İslâm'ın öngördüğü zenginlik, insanı ilahî hilafet vazifesini daha mükemmel bir tarzda yapmaya götüren bir araçtır. Zira bireyin kendisini ve ailesini güzel bir şekilde barındırması, yiyecek ve giyeceğini temin etmesi, aile efradına miras bırakarak bu dünyadan göçmesi, bunları yapmamak veya yapamamaktan iyidir. Fakirlik ise, bireysel ve toplumsal boyutuyla, yok edilmesi gereken arızî bir hastalıktır. Maddi refah seviyesi düşük olan bir insan, kendisinde var olan dünyaya tabii meyil ve arzuları tatmin etme duygusundan dolayı, bu seviyeyi yükseltmeye çalışacaktır. Bunu yaparken de aşırılığa sapıp ibadetlerini terk edebilecektir. Bu ve benzeri endişelerden dolayı, hadis-i şeriflerde fakirin sabretmesi tavsiye edilmiştir.[174] Mal konusunda seleften gelen; "*Mal, mü'minin silahıdır. Allah'ın beni hesaba çekeceği bir mala sahip olmam, insanlara muhtaç olmamdan daha iyidir.*"[175] şeklindeki rivayet de, muhtemelen yukarıda ifade edilen endişelerden dolayı dile getirilmiş, başka bir ifadeyle böyle bir yaklaşım benimsenmiştir.

Konunun toplumsal boyutu incelendiğinde de benzer bir tabloyla veya sonuçla karşı karşıya kalmanın mümkün olduğunu ifade etmek gerekmektedir. İslâm toplumunun ekonomik açıdan güçlenmesi, askeri ve siyasi açıdan da güçlenmeyi beraberinde getirecektir. Bu da İslâm kültürünü yayma çabalarının daha aktif bir süreç içerisinde devam etmesine yardımcı olacaktır. Bu ifadelerden kastımız, İslâmî tebliğin yapılabilmesi için ekonomik gücün mutlaka olması gerektiği, aksi hâlde bunun gerçekleştirilemeyeceği düşüncesi değildir. Fakat kabul edilmesi gereken bir şey vardır ki o da Müslümanların, temel dinamiklerine bağlı kalmaları şartıyla, ekonomik açıdan güçlü olmaları ve özgür plat-

---

174 Bk. İbnu'l-Cevzi, Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Telbisu İblis*, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekafiyye, Beyrut 1992, s. 162-163; Gazali, *Amellerin Ölçüsü*, çev. Remzi Işık, Kılıçaslan Yay., Ankara 1970, s. 184.

175 Zemahşeri, 1/471-472; Nesefi, 1/211; Kasımi, 5/1126.

formlarda çalışmaları İslâm'ı daha fazla yayabilmelerine ve daha çabuk gelişmelerine neden olacaktır. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) Mekke'de ekonomik potansiyele sahip olmadığından ve baskı altında tebliğ vazifesini yapmaya çalıştığından, insanlara ulaşamamıştı. Medine'de ise ekonomik açıdan güçlendiklerinden ve özgür hâle geldiklerinden, Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) İslâm'ı toplumsallaştırıp resmi bir sistem hâline getirebildi.[176]

Kur'ân-ı Kerîm'de gayrimüslimlere malî yardımda bulunarak kalplerinin İslâm'a ısındırılması gayesiyle zekâtın sarf yerleri sıralanırken bunlardan birinin de müellefe-i kulûb olduğu belirtilmiştir.[177] Servetin olmaması hâlinde bu görev yerine getirilemeyecektir. İslâm'ın beş şartı olduğu belirtiliyorsa bile bu, zengin içindir. Fakir için İslâm'ın üç şartı vardır. Zira o, zekât verme ve hacca gitme vazifelerini yerine getirebilme gücünden yoksundur.[178]

Sonuç itibariyle, Yüce Allah, zengin - fakir ayırımı yapmaksızın bütün insanları imtihan etmektedir. Bu imtihanın niteliği, insanların dünyadaki yaşantı seviyelerine ve dünya metaı ile olan mesafelerine göre değişmektedir. Zengin, malını nereye sarf ettiği, fakir ise yokluk üzerine sabredip etmediği konusunda sorguya tâbi tutulacaktır. Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem);

"*Allah'ım! Zenginliğin fitnesinden ve fakirliğin fitnesinden sana sığınırım.*"[179] ifadesinden de anlaşılacağı üzere, her iki durumda da insan, ilahî müstakim yoldan sapabileceği gibi, Allah'a daha

---

176 Bk. Bulaç, Ali, "*İslâm Özgür Bir Ortamda Gelişir*" Yeni Zemin, 1993/4, s. 72-73.

177 Bkz. Tevbe, 9/60.

178 Tümer, Günay, "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu, Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990, s. 32.

179 Buhârî, *Da'avat*, 38,43-45; Müslim, *Zikir* 49; Tirmizî, *Da'avat*, 77; Nesai, *İstiaze* 26; İbn Mace, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid, *Sunen*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1975, Dua, 3; İbn Hanbel, 6/57,207.

fazla yaklaşıp yüklendiği hilafet misyonunu daha mükemmel bir tarzda icra da edebilir. Şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki mal, mülkiyet, insan için olmakla birlikte insan, mal, mülkiyet için değildir.

İkinci Bölüm

DÜNYA-AHİRET BÜTÜNLÜĞÜ VE DENGE

DÜNYA-AHİRET BÜTÜNLÜĞÜ VE DENGE

Allah'ın evrende pratize etmiş olduğu ilkeleri ile vahiy yoluyla bildirdiği kanunları arasında bir çelişki bulunmaz. İlahî yasa her zaman ve her yerde birdir.[180] İnsanın da evrenin bir parçası olması nedeniyle fıtratla vahiy, ruhla beden çatışması yoktur.

Kur'ân, insanın ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık olduğunu belirtir. Şüphesiz ruh, ilahî nefhayı, beden ise balçığı, çamuru ve basit maddeyi temsil eder. Bunların her birinin kendine göre ihtiyaçları ve ödevleri vardır. Kur'ân, ruhla bedenin birbirinden bağımsız olarak yapacağı herhangi bir aktiviteyi kabul etmez. Dünya-âhiret… Biri diğerini takip eden iki olgu… Fakat Kur'ân, bunların da birbirinden bağımsız düşünülmesini reddeder. O hâlde İslâm dini, dünya-âhiret, beden-ruh gibi birbirine zıt görünen uçları belirli eksenlerde birleştirmiş ve aynı saha içerisinde işlev görmelerini sağlamıştır.[181] Kur'ân, dünya

[180] Bk. Nisâ, 4/26; İsra, 17/77; Ahzab, 33/62; Fatır, 35/43; Fetih, 48/23; Ayrıca bk. Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'ân*, 5/323-324.

[181] Bk. Al-i İmrân, 3/59; Hicr, 15/26-29,33; Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Rum, 30/20; Fatır, 35/11; Saffat, 37/11; Mü'min, 40/67; Rahman, 55/14.

ve âhireti bir bütün olarak sunmaktadır. Dolayısıyla ikisinin birbirinden bağımsız ele alınıp değerlendirilmesini, bir parçalanmışlığın oluşumunu onaylamamaktadır. Ne dünya âhiret için, ne de âhiret dünya için bir alternatiftir. İşlenen her amel, dünya ve netice olarak da âhiret hedefli olmalıdır.[182]

Yüce Allah, bir âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır:

وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ * أُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ

"İnsanlardan öyleleri var ki; 'Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver' derler. Böyle isteyenlerin âhiretten hiç nasibi yoktur. Onlardan bir kısmı da 'Ey Rabbimiz! Bize dünyada bir iyilik, âhirette de bir iyilik ver. Bizi ateş azabından koru.' derler." (Bakara, 2/201-202)[183]

Bu âyette birbirine zıt iki tip tasvir edilmektedir. Birincisi, dünyanın dar duvarları arasında sıkışıp kalmış, dünya hayatını biricik amaç edinip bütün arzu ve isteklerini bu yönde motive ettiği için öte dünyayı peşinen yitirmiş insan; ikincisi ise dünya ve âhireti birlikte elde etmek isteyen insan. Bu ikinci tipi temsil eden fert, Yüce Allah'ın kevni ve kavli âyetlerinde belirlediği ilkelere göre hayat tarzını belirleyip bu yönde yaşamını sürdürür. Bu vesileyle de dünya ve âhiret saadetini elde eder.[184]

Kuşeyri (ö.465/1077), bu âyetin tefsirinde şöyle bir açıklamanın yapıldığına dikkat çeker: *"Dünyada iyilik, seni senden ayırmaması,*

---

[182] Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, s. 306; Paçacı, Mehmet, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, Nun Yay., İstanbul 1994, s. 117.

[183] Ayrıca bk. Al-i İmrân, 3/145,147-148; Nisâ, 4/134; Şura, 20/42.

[184] Merağî, 2/105-106.

âhiretteki iyilik ise seni sana döndürmemesidir."[185] Kanaatimizce bu yorumda, dünya hayatında ferdin kendi benliğinden kopmaması ve sapma kaydetmemesi amacıyla, ruh-beden bütünlüğü içerisinde yaşamak için istekte bulunması, âhirette ise sorumluluk alanının kapanması ve imtihan süresinin sona ermesi nedeniyle, sorumluluk ve imtihanla ilgili duygularıyla birlikte tekrar bu alana geri getirilmemesi için niyazda bulunması gerektiği vurgulanmak istenmektedir.

Bu girişten sonra, halk arasında şöhret seviyesine ulaşmış olan bir âyeti ve bir hadisi ele alıp değerlendirecek ve daha sonra dünya-âhiret bütünlüğünü beş kategoride incelemeye çalışacağız.

Aktaracağımız âyet, halk arasında çokça bilinen ve dünya için de çalışılması gerektiği ile ilgili sürekli delil olarak sunulan Kasas Sûresinde geçen şu âyettir:

وَابْتَغِ فِيمَا اٰتَاكَ اللّٰهُ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا

"Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdunu gözet ama dünyadan da nasibini unutma!" (Kasas, 28/77)

Bu âyetten hareketle, hem âhiret için hem de dünya için çalışılması gerektiği sürekli dile getirilir. Âyetin birinci kısmının yorumunda bir sorun bulunmamakla birlikte, '*dünyadan da nasibini unutma!*' ifadesinin yer aldığı ikinci kısmı ile ilgili yapılan yorumlamalarda kanaatimizce problemler bulunmaktadır. '*Dünyadan da nasibini unutma!*' ifadesi ile ilgili olarak birçok tefsirde dünya için de çalışılması, dünyanın ihmal edilmemesi veya ihtiyaç ölçüsünde dünyadan faydalanılması gerektiği vurgusuna yer verilir.[186] Oysa söz konusu âyet önceki bir ve sonraki bir-

---

[185] el-Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdulkerim b. Havazin, *Letaifu'l-İşarat*, nşr. İbrahim Bisyuni, Kahire, ts. 1/180.

[186] Sözgelimi bk. Zemahşeri, 3/431; Nesefi, 3/903; İbn Kesir, 6/264.

kaç âyetle birlikte ele alındığında, muhatabın dünyaya tapan, mülkiyeti putlaştıran Karun olduğu hemen anlaşılır. Dolayısıyla, Yüce Allah'ın, mülkiyetin gerçek sahibini göz ardı edip mülkiyet edinmeyi ve yığmayı biricik amaç hâline getiren, başka bir ifadeyle yaratıcısını unutan birisine "*Dünyadan da nasibini unutma.*" demiş olmasını düşünmek, doğru görünmemektedir. Zira Karun veya onun konumundaki insanlar, dünyadan sonuna kadar zaten nasiplenmektedirler ve bu nasiplenme konusunda da herhangi bir sınır veya sorumluluk tanımamaktadırlar. O halde âyeti, *"Allah'ın sana verdiği ömür ve nimetleri sorumluluk bilinciyle kullanarak bu verilenlerle âhiret yurdunu elde etmeye çalış! Dünyadaki nasibinin gerek mülkiyet gerekse ömür süresi olarak ne kadar çok olursa olsun, sınırlı olduğunu ve biteceğini unutma!"* şeklinde anlamak daha doğru görünmektedir.[187] Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre, âyette yer alan '*dünyadan da nasibini unutma*' ifadesinin dünya için de çalışılması gerektiği veya dünya âhiret bütünlüğü gibi konularda delil olarak sunulması doğru olmayacaktır. Zira âyette dünya için de çalışılması gerektiği gibi bir anlam bulunmamaktadır.

Aktaracağımız hadis ise, kütüb-i sittede geçmemekle birlikte, hadis tenkidi otoritelerinden Suyuti (ö.911/1505) tarafından hadis diye nakledilmektedir:

"Hiç ölmeyeceğini düşünen insan gibi amel et! Yarın öleceğinden korkan insan gibi de çekin!"[188]

Bu hadisin, dış görünüşü itibariyle ele alındığında bir çelişki ifade ettiği görülür. Zira birbirinden bağımsız bu iki ucun insanda bir arada bulunabilmesi mümkün değildir.

---

[187] Bk. Tabatabai, Muhammed Huseyn, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Muessesetu'n-Neşri'l-İslâmi, Kum 1996, 16/76; Karaman, Hayrettin, *Laik Düzende Dinî Yaşamak*, İz Yay., İstanbul 1997, s. 213-214.

[188] es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebubekir, *el-Cami'u's-Sağir fi Ehadisi'l-Beşiri'n-Nezir*, Mısır, ts., 1/48.

Münavi (ö.1031/1622), Suyuti'nin hadis diye naklettiği bu sözün, zayıf bir hadis niteliğinde olduğunu belirterek şöyle bir açıklamada bulunur: "Bu sözde bir çelişkinin olduğu söylenemez. Zira dünyada ebediyen yaşayacağını düşünen bir insanın dünyaya karşı hırslı olacağı düşünülemez. İnsanlar, bu hayatın kısalığı nedeniyle dünyayı, dünya metaını hırsla, çarçabuk elde etmeye çalışırlar. Ebedi yaşayacağını düşünen insan, elde edemediği şey için üzülmez. Zira bugün elde edemezse, ileriki bir zaman diliminde elde edebilecektir. O hâlde bu iki ifade aynı manayı, dünyaya hırsla bağlanmamayı telkin etmektedir."[189]

Kanaatimizce yapılan bu açıklama, zorlamalı bir yorum niteliği taşımaktadır. Şöyle bir yorum tarzı ise daha doğru görünmektedir: İki uç nokta belirtilerek, dünya-âhiret bütünlük ve dengesi oluşturulmak istenmiş, yapılan her amelde dünya ve âhiretin birlikte, bir arada gözetilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

A- DÜNYEVÎ FİİLLER VE AHİRET BÜTÜNLÜĞÜ

Kur'ân-ı Kerîm, tamamen dünyevî görünen davranışları bile bir disiplin altına sokarak ibadet olgusu içerisinde değerlendirir. Onun bu yönüyle ilgili bütün âyetleri işlememiz, konumuzun sınırlarını fazlasıyla zorlayacağından, bütünü yansıtabilmesi amacıyla birkaç âyeti gruplandırarak zikretmekle yetineceğiz:

Öfkeyi yenme ve insanları affetme:

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ
عَنِ النَّاسِ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

189 el-Munavi, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu Cami'i's-Sağir*, Mısır 1356/1938, 2/12.

"Öfkelerini yenerler ve insanları affederler. Allah iyilik yapanları sever." (Al-i İmrân, 3/134)[190]

Borç vermek:

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً
وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

"Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç verecek olan kim var? Allah (dilediğine) bol verir (dilediğinden) kısar. Sadece ona döndürüleceksiniz." (Bakara, 2/245)[191]

Emanete sadakat:

إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ
النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ

"Gerçekten Allah size, emanetleri ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder." (Nisâ, 4/58)[192]

İnsan haklarının engellenmesi:

وَلاَ تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلاَ تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ

"İnsanların hakkı olan şeyleri ihlal etmeyin!" (Şu'ara, 26/183)

Ölçü ve tartıda doğruluk:

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذٰلِكَ خَيْرٌ
وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً

"Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın.

---

190 Ayrıca bk. Şura, 42/37,43.

191 Ayrıca bk. Hadid, 57/18; Teğabun, 64/17; Müzemmil, 73/20.

192 Ayrıca bk. Mu'minun, 23/8; Me'aric, 70/32.

Bu, hem daha iyidir, hem de neticesi bakımından daha güzeldir." (İsra, 17/35)[193]

Allah Resûlünden de (sallallahu aleyhi ve sellem) ilgili birkaç hadis zikrederek konumuza devam edelim:

"Hiçbir Müslüman yoktur ki bir ağaç diker yahut ekin eker de bunların her birinden bir kuş yahut bir insan yahut bir hayvan yesin de kendisi bundan faydalanmasın! Muhakkak buna karşılık o Müslüman için bir sadaka sevabı olmuştur."[194]

"Bir kimse ecrini yalnız Allah'tan umarak ailesine infak ettiği zaman, onun bu nafakası kendi lehine bir sadaka olur."[195]

"Kardeşinin yüzüne karşı gülümsemende senin için bir sadaka vardır. İyiliği emretmende ve kötülükten nehyetmende senin için bir sadaka vardır. Yolunu şaşırmış olana yol göstermende senin için bir sadaka vardır. Zayıf gören adamı gözetmende (yardımcı olmanda) senin için bir sadaka vardır. Taşı, dikeni, kemiği yol üzerinden kaldırmanda senin için bir sadaka vardır. Kovandan kardeşinin kovasına (su) boşaltmanda senin için bir sadaka vardır."[196]

"Peygamberin (sallallahu aleyhi ve sellem) *ashabından bir kısmı Allah Resûlüne* (sallallahu aleyhi ve sellem) *şöyle dediler: 'Ey Allah'ın Resûlü* (sallallahu aleyhi ve sellem)*! Servet sahipleri sevapları alıp gittiler. (Zira) bizim kıldığımız gibi namaz kılıyorlar, bizim gibi oruç tutuyorlar. (Fakat) onlar, mallarının fazlalarını tasadduk ediyorlar.' Bunun üzerine Allah Resûlü* (sallallahu aleyhi ve sellem) *şöyle buyurdu: 'Allah size tasadduk edeceğiniz bir şey vermemiş mi? Her tesbih mukabilinde bir sadaka, her tekbir bir sadaka, her tahmid bir sadaka, her tehlil bir sadaka, emr-i bi'l-ma'ruf sadaka, kötülükten nehiy sadakadır. Birinizin cinsi münasebetinde bile sadaka vardır. Sahabîler, 'Ey Allah'ın Resûlü! Birimiz*

---

[193] Ayrıca bk. Şu'ara, 26/181-182; Mutaffifin, 83/1-3.
[194] Buhârî, Edeb, 27; *Muzara'a* 1; Müslim, *Musakat* 7-10; İbn Hanbel, 3/147.
[195] Buhârî, *İman* 39, Nafakat, 1, Meğazi, 9.
[196] Tirmizî, Birr, 36; Benzer bir hadis için bk. Buhârî, *Cihad* 71, 126.

şehvetini kaza eder de onda da ecir mi olur?' diye sordular. Allah Resûlü de (sallallahu aleyhi ve sellem)*: 'Ne dersiniz. O kimse şehvetini haramla tatmin ederse ona günah olur mu?' İşte bunun gibi helalde tatmin ettiği zaman da ona sevap olur, buyurmuştur."*[197]

Yukarıda nakledilen âyet ve hadislerden anlaşılacağı üzere dünyevî ve maddi fiiller, insanın bedenî yönünü tatminine ait fiiller, ibadet olarak değerlendirilmektedir. Böylece fert dünyası için yaşarken aynı zamanda âhireti için de yaşar. O hâlde İslâm nazarında tamamen dünya hayatı ile sınırlı hiçbir amel yoktur ki insan onu işlediğinde âhiret duygusundan tamamen sıyrılmış olsun.[198] Müslüman fert, eylemlerini aşkın bir ilkeye, ilahî ve kutsal olana atıfta bulanarak yapar ve bu dünyadaki her faaliyeti âhiretin kazanımında belirleyici rol olarak düşünür.[199]

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) yeryüzünün tümünün mescid olduğunu belirtmiştir.[200] Bu hadisten anlaşılması gereken manalardan biri de, dünyevî fiillerle ibadetlerin bir bütün olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Müslüman bireyin ibadeti, cami duvarları ile sınırlı değildir. Yaşantısını Yüce Allah'ın belirlemiş olduğu ilkeler çerçevesi dahilinde devam ettirmesi halinde; iş yeri, okulu, çarşısı, evi vb. tüm mekânlar onun için birer mescid olur. Bu mekânlarda kendisinden sudur eden aktiviteler bütünü ise ibadet konumuna geçer.

Yüce Allah bir âyette şöyle buyurmaktadır:

قُلْ إِنَّ صَلاَتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

"De ki: Şüphesiz benim namazım, ibadetim, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi içindir." (En'am, 6/162)

---

197 Müslim, Zekât, 16.

198 Kutub, Muhammed, s. 305.

199 Arslan, Abdurrahman, "*İnsan ya da Aklın Kimliği*", Bilgi ve Hikmet, 1993/4, s. 5.

200 Buhârî, *Sahih*, Teyemmüm, 1, Mesacid, 3; Ebû Davud, Salat, 23; Nesai, Ğusl, 26; İbn Mace, Tâhâret, 90.

Bu ifadelerle, Müslüman ferdin tüm davranışlarında gayesinin Allah rızasını kazanmak olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bir ayırım, bütünlüğün bozulması söz konusu değildir. Zira bu âyet, tüm davranışları içerir niteliktedir.

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) bir hadisinde; kıyamet kopacağı sırada bile birinin elinde bir fidan bulunup da onu dikebilecekse dikmesini tavsiye etmiştir.[201] Oysaki bu fidanın büyüyüp de verim sağlayabilecek bir seviyeye gelmesi, uzun bir zaman diliminin geçmesini gerektirir. O anda fidanı dikenin ondan faydalanabilme imkânı olmadığı hâlde, yine de dikmesini tavsiye etmiştir. Zira dünya hayatında ondan faydalanmasa bile, âhirette mükâfat elde edecektir.

B- İBADET-HAYAT BÜTÜNLÜĞÜ

İbadetlerin ve geniş manada ele alındığında İslâm'ın hedefi; adalete ve sağlam ahlakî temellere dayalı toplumsal bir düzen kurarak insan topluluğunu ıslah etmek, kemale ulaştırmak,[202] ruh-beden bütünlüğünün bozulması neticesinde fertlerin nefsanî-bedenî arzu ve ihtiraslarının boyunduruğu altına girip toplumun bir kaosa doğru sürüklenmesini engellemek, insan ile Yaratıcısı arasına giren tüm beşerî ideolojileri kaldırmak, Yüce Yaratıcının öngördüğü doğru, müstakim yolu insanlara benimsetmek ve hayatlarını bu yönde yaşamalarını sağlamaktır. Din, dünya hayatında yaşantıya geçirilmek gayesiyle Yüce Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla ümmetlere tebliğ edilmesini istediği bir hayat tarzıdır. Bu nedenle asıl amaç, âhireti elde etmek, cenneti kazanmak için uğraş sarf etmek değildir. Âhiret,

---

201 el-Buhârî, *Edebu'l-Mufred*, Beyrut, 1409/1989, s. 168-169.

202 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân,* çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yay., Ankara 1993, s. 99; a.mlf., *"İslâm: Sorunlar ve Fırsatlar"*, s. 217; İz, Mahir, *Din ve Cemiyet*, İrfan Yay., İstanbul 1973, s. 5.

Yüce Allah'ın istediği tarzda yaşamaya yönlendirme konusunda işlevsel niteliğe sahip bir unsurdur ve bu dünyada yapılanların sonucudur.

İslâm dinindeki ibadetler incelendiğinde, sırf âhireti ilgilendiren ve bütün yönleriyle âhiret hedefli hiçbir ibadetin olmadığı,[203] bilakis bütün ibadetlerin dünya hayatındaki yaşam tarzını belirleme konusunda fonksiyonel rol aldıkları açıkça görülür.

Söz gelimi, Müslüman insanın günlük hayatının bir parçası, dinin direği ve ibadetlerin sembolü olan namazı ele alalım. Namazın, bütün Müslümanların yerine getirmesi zorunlu olan bir ibadet olduğu Kur'ân'ın birçok yerinde belirtilir. İlk bakışta namazın âhiretle ve insanın ruhî yönüyle ilgili bir eylem olduğu görülebilir. Yüce Allah namaz hakkında şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ

"Şüphesiz namaz, hayasızlıktan ve her türden kötülükten alıkoyar." (Ankebut, 29/45)

Yüce Allah bu ifadelerle namazın insanı her türlü kötülükten ve insanî olmayan davranışların tümünden alıkoyacağını ısrarla vurgula. O hâlde Müslüman fert hem namaz kılıyor hem de çizilen ilahî sınırları rahatlıkla aşabiliyorsa namazın hakikatine ulaşamamıştır. Böylece bu fert, temel ibadetini, şekilsel kurallar yığını içerisinde icra edilen bir eyleme indirgemiş demektir. Bu eylemin onun hayatına tesir edemeyeceği ise bilinen bir gerçektir. Yüce Allah'ın namaz ibadetine yüklemiş olduğu fonksiyonun, yukarıda tasvir etmiş olduğumuz ferdin davranışıyla örtüşmediği açıktır.

İbn Abbas (radıyallahu anh) (ö.68/687); kendisini iyiliklere yöneltmeyen ve kötülüklerden alıkoymayan insanın kıldığı nama-

[203] Kutub, Muhammed, s. 305.

zın, o kişiyi Allah'tan daha fazla uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramayacağını belirtir.[204]

Burada, namazla ilgili bir başka önemli noktaya da değinmek yerinde olacaktır. Namazda esas olan, kişinin kendisini Allah'ın huzurunda telakki ederek huşu içerisinde bu ibadeti gerçekleştirmesidir. Ancak gaye sadece bu olsaydı hiçbir fizikî harekete, rükûya, secdeye gerek kalmazdı. Belki de huşuya varmak için tam bir hareketsizlik, zihnî ve manevî tefekkür esas olmalıydı. Oysaki böyle değildir. Zira Allah ruh ile bedenî birlikte yaratmıştır ve ikisi birlikte var oldukça bir anlam kazanırlar. Bu ikisinin birbirinden ayrılması imkânsızdır. Birinin olmaması, insanın olmaması anlamına gelir. Bu nedenle namaz, hem ruhî bir huşu ve istiğrakla, hem de bazı vücut organlarının belirli bir sistem içerisinde hareket ettirilmesiyle kılınmalıdır. Bunun da anlamı, ruh ile bedenin birleştirilmiş olması, ikisi arasında bir ayrılığa gidilmemiş olmasıdır.[205]

Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde namazla birlikte ele alınan ikinci ibadet türü de zekâttır.

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا

"Mallarının bir bölümünü sadaka olarak al ve bu yolla onları temizle, günahlardan arındır." (Tevbe, 9/103)[206]

Bu âyette zekât, mal ve servetin temizleyicisi ve insanı hayra ulaştıran bir ibadet olarak telakki edilmektedir. Müslüman fert, kendisine verilen dünyevî nimetleri Allah rızası için muhtaç-

---

204 Kasımi, 13/4752.

205 Sandıkçı, s. 74; Ayrıca bk. Rayyıs, Ziyauddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sarıkaya, Nehir Yay., İstanbul 1990, s. 30; Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yay., İstanbul 1990, s. 284.

206 Bu âyeti zekâtla ilgili olduğu için bk. Elmalılı, 4/2613.

larla bölüşerek[207] hem toplumsal bir hastalık ve rahatsızlık unsuru olan fakirliği ortadan kaldırmak amacıyla bir katkıda bulunmuş olacak hem de bunu yaptığı için öte dünyada mükâfat elde edecektir.

Hemen belirtelim ki, namaz ve zekâtla ilgili olarak söylediğimiz '*dünyevî gaye*' diğer ibadetlerin tümü için geçerlidir.

Dünya-âhiret bütünlüğünü gösteren bir başka konu da İslâm hukukundaki ceza (had)lar konusudur. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) bununla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır:

"Kim şer'i ceza (gerektiren bir suçu) işler de cezası öne alınarak dünyada verilirse Allah âhirette kuluna cezayı ikilemeyecek, tekrar ceza vermeyecek kadar çok adildir. Kim şer'i bir cezayı işler de Allah onu örter ve kendisini affederse Allah'ın keremi, affettiği bir şeye dönmekten (onu cezalandırmaktan) beri ve üstündür."[208]

Allah Resûlü'nden (sallallahu aleyhi ve sellem) gelen ve zina ile hırsızlığı konu alan diğer bir hadiste ise şu ifadelere yer verilmektedir:

"Kim de böyle bir durum meydana gelir de kendisine şer'i ceza verilirse bu (verilen ceza) işlediği suç için kefaret olur ve kim de böyle bir durum meydana gelir de Allah onu örterse, artık onun durumu Allah'a kalmıştır. Dilerse kıyamet günü azaplandırır, dilerse affeder."[209]

Bu ifadeler; bir bütünlüğün olduğunu, dünya ve âhiretin birbirinin zıddı değil, birbirinin devamı olan iki âlem olduğunu, dolayısıyla dünyada verilen cezaların âhirette geçerlilik arz ettiğini ve cezası verilen suçtan dolayı ikinci bir defa cezaî müeyyide uygulanmayacağını belirtmektedir.

---

[207] Köten, Akif, *"Müslümanların Dünyaya Bakışlarında Hadis Diye Uydurulmuş Sözlerin Etkisi"* Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu (Bursa, 16-17 Haziran 1990), Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990, s. 57.

[208] Tirmizî, *İman* 11.

[209] Tirmizî, a.y.

Anlaşılacağı üzere, kulluk sürecinde yerine getirilmesi gereken formel ibadetler,[210] kulluğun bizzat kendisi değil, kulluk sürecinde işlevsel bir role sahip unsurlardır. Dolayısıyla, formel ibadetler, ferdin bireysel ve toplumsal alanda Yüce Allah'ın çizdiği sınırlar dahilinde kalmasına katkıda bulunması oranında anlam ve önem kazanır. "*Bu katkı sıfır noktasına indiği andan itibaren bu önem de ortadan kalkar*."[211] Bu nedenle, Müslümanlığı namaz kılmaktan, cami müdavimliğinden veya belli şekilsel kuralları yerine getirmekten ibaret saymanın, oldukça yüzeysel ve Kur'ân'ın ruhuna bütünüyle aykırı bir yaklaşım olacağı açıktır.[212]

C- DİN-HAYAT BÜTÜNLÜĞÜ

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi İslâm dini, dünya-âhiret, yani din ile hayatı belirli eksenlerde birleştirmiş ve bir bütünlük anlayışı içerisinde değerlendirmiştir. Zira İslâm'da tevhid inancı vardır. Tevhid inancını salt Allah'ı birleme anlamında tanımlamak ve bunu Allah'ın zatıyla sınırlamak Kur'ânî espriyle örtüşmemekle birlikte, tek yönlü ve eksik bir tanımlama olacaktır. Gelmiş-geçmiş; canlı-cansız varlıkların tümünde aynı kanunlar geçerli olduğundan, Yüce Allah'ın tevhid sıfatının bütün varlıklar üzerinde bir yansımasının, bir tezahürünün varlığını düşünerek tevhidi açıklamak gerekmektedir. Bu nedenle İslâm dini, dünya-âhiret; ruh-beden; hayat-ölüm; din - bilim; din-dünya; din-devlet gibi ikilemleri ayrı uçlar olarak değil, bütünlük ve tevhid anlayışı içerisinde değerlendirir.[213]

---

[210] Belirli zamanlarda, belirli şartlarla ve şekillerle yapılması gereken ibadetler/ibâdât-ı mersume.

[211] Özsoy, *Sünnetullah*, s. 114-115; Ayrıca bk. Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara Okulu Yay., Ankara 1996, s. 83.

[212] Hatiboğlu, Mehmed S., "*Dünya-Âhiret*", İslâmiyat, 2000/1, s. 10.

[213] Bk. Dursun, Davut, *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu, Gelişimi*, İşaret Yay., İstanbul

Muhammed İkbal'in ifadesiyle:

"Avrupa'nın karşılaştığı sonuç, dinin bütünüyle şahsi bir olay haline gelip, insanın fani ömrüyle ilgili hususlarda geçersiz sayılmasıdır. İslâm insanın birliğini uzlaştırılamaz bir ruh ve madde ikiliğine inkılap ettirmez. İslâm'da Allah ve kainat, ruh ve madde, cami ve devlet birbirine organik olarak bağlıdır."[214]

Bu bölümün başından itibaren yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere İslâm, bireyle Yaratıcısı arasındaki bağı anlatan, ferdin ruhî yönüne hitap eden, sosyal yapı ve düzenlemeyle ilgisi olmayan, sosyal işleri, ekonomik tutumları kendi dışında tutan bir öğretinin adı değildir.[215] Zira bu düşünce, din ile siyaseti, din ile sosyal hayatı birbirinden ayıran Hristiyanî anlayışın ifadesidir. Hristiyanlığın dinî mahiyette görmediği birçok hususun, İslâm düşüncesinde dinin ayrılmaz parçası olduğunu belirtmek gerekmektedir. İslâm'daki bu bütünlük anlayışından dolayıdır ki, Hristiyanlıkta, başka bir ifadeyle, Hristiyan dünyasında olduğu gibi din adamı-laik şeklindeki sınıflamaların yeri yoktur.[216]

İslâm, bireyin hayat olgusu içerisinde değerlendirilecek olan bütün fiillerini ele alıp düzenleme yetkinliğinde olan bir dindir. İslâm, hayatın her alanında insan türünün konumunu yükseltmeyi hedef edindiğinden, insan hayatının her alanı ile ilgili fıtrata uygun ilkeler koyar. Müntesiplerinden de Yüce Allah'ı hayatın bütün cephelerinde tek otorite olarak kabul etmelerini ister. İslâm'da hayat içerisinde '*sırf dinî*' diye nitelendirilebilecek

---

1992, s. 73-74; Kerr, Malcolm H., *Islamıc Reform –The Political and Legal Theories of Mıhammad 'Abdıh and Rashid Rıda-*, University of California Press-Cambridge University Press, 1966, s. 3; Öztürk, Yaşar Nuri, "*Bir Fıtrat Dinî Olarak İslâm'ın Karakteristikleri*", Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi, 1985/3, s. 260.

214 İkbal'in Allahabad'da İslâm Birliği'nin yıllık toplantısında verdiği başkanlık bildirisi, 1930; *Evolution of India and Pakistan* 1858 *to* 1947, Londra 1962, s. 239'dan naklen, Aziz Ahmed, s. 192.

215 Rayyıs, s. 44.

216 Hatiboğlu, Mehmed Said, "*İslâm ve Değişim*", İslâmiyat, 2005/1, s. 8.

bir alan yoktur. Zira Kur'ân ve sünnet bireyin hayatının belirli zaman dilimlerini değil, bütününü kapsayan bir değerler sistemi, hayat nizamı ve dünya görüşü sunar. Bu açıdan bakıldığında İslâm dini, bütün yönleriyle bir dünya kurma girişimi[217] olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir dünya görüşü, hayat nizamı ve genel anlamda âlem tasavvuru ortaya koyduğuna göre de parçacı yaklaşımlardan uzaktır ve insan hayatını bir bütün olarak ele alır (tevhid). Zira hayat tektir. Tek dünya ve tek insan varlığı vardır.[218] Bu nedenle, dünyevî - uhrevî veya maddi - ruhanî gibi ayırımların, insanın birliğini bozma, onu parçalara bölme sonucunu beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. İslâm dini, insandan hayatın her alanında Yüce Allah'ı zikrederek yaratılış nedenini ve gayesini hatırlamasını ister. Böylelikle insan, dünyada varlık nedeni olan Allah'ın halifeliği görevini yerine getirebilir.[219] Ünlü düşünür Garaudy'nin; "*… 'Şeriat' mesajın bütününden ve içerdiği hayat biçiminden ayrılmış yasamayla ilgili birkaç talimata indirgenemez. 'Şeriat', bir kural değil, bir yaşam biçimidir… 'Şeriat', Kur'âni mesajın bütünü tarafından ortaya konmuş sonsuz ve mutlak değerlerden doğan bir yaşama biçimidir. Allah'ın ve dünyanın birliği biçimindeki inanç üzerine kurulmuş yaşama biçimi, dünyada tevhidi yaratır ve insanı dünyanın sorumlu halifesi olmakla görevlendirir*"[220] ifadeleri de bunu destekler mahiyettedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de hüküm verme yetkisinin ancak Allah'a ait olduğu, dilediği gibi hüküm verebileceği, O'ndan başkasına

---

217 Garaudy, 20. *Yüzyıl Biyografisi*, s. 294-295; Çiftçi, Adil, "*Bir Sosyolog Olarak Fazlur Rahman*", İslâm ve Modernizm –Fazlur Rahman Tecrübesi- (22-23 Şubat 1997), İst. Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 1997, s. 58; Macit, s. 108.

218 Hanefi, Hasan, "*Aksiyombilimi Olarak 'Hermenötik' –İslâm Örneği-*", çev. Dücane Cündioğlu, Tezkire, 1997/11-12, s. 54; Attas, s. 15.

219 Nasr, Seyyid Hüseyin, "*İnsan ve Medeniyetin Geleceği*", çev. Mevlüt Uyanık, Bilgi ve Hikmet, 1994/8, s. 121.

220 Garaudy, 20. Yüzyıl Biyografisi, s. 294-295.

kulluk yapılamayacağı,[221] hüküm verme konusunda hiç kimsenin O'na ortaklık edemeyeceği[222] özlü bir ifadeyle belirtilmektedir.

Yüce Allah, hüküm verme yetkisini kendisiyle sınırladıktan sonra vermiş olduğu hükme uyma konusunda mü'minlere şu çağrıda bulunur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا أَطِيعُوا اللّٰهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الاٰخِرِ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan idarecilere de itaat edin. Eğer gerçekten Allah'a ve âhiret gününe inanmışsanız, herhangi bir konuda anlaşmazlığa düştüğünüzde o meselenin çözümünü Allah'a ve Peygambere havale ediniz. Bu sizin hesabınıza en hayırlı ve en iyi akibet vadeden bir tutumdur." (Nisâ, 4/59).[223]

Burada Allah ve Resûlüne (sallallahu aleyhi ve sellem) itaatten kastedilenin Kitab ve sünnetin emirlerine uyma olduğu açıktır.[224] Bu âyette, imana ulaşmanın ve ondan ayrılmamanın yegâne yolunun Allah ve Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) koymuş olduğu ilkelere bir bütün olarak bağlanmaktan geçtiği belirtilmektedir. Zira ihtilaf edildiğinde Allah ve Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem)'nü hakem tayin etmeyen Allah'a ve âhiret gününe iman etmemiş demektir.[225]

Bir de bu âyette, idarecilere itaat edilmesi gerektiği vur-

---

221 Ra'd, 13/41; Yusuf, 12/40.
222 Bkz. Kehf, 18/26.
223 Âyetin sebeb-i nüzulü ile ilgili bk. el-Vahidi, Ali b. Ahmed, *Esbabu'n-Nuzul*, Daru İbn Kesir, Dımeşk, 1993, s. 134-135.
224 Şevkani, 1/481-482.
225 İbn Kesir, 1/518; Kasımi, 5/1347.

gulanmaktadır. Fakat burada dikkati çeken bir husus vardır ki âyette, "*sizden olan idarecilere*' denilmektedir. Hitap Müslümanlara olduğuna göre, '*sizden*' ifadesi şu şekilde açıklanabilir: Burada anlatılmak istenen, idareci ile idare edilenin aynı dil, ırk, renk veya coğrafyaya mensup olmaları gerektiği değildir. Zira tüm bunlar, Allah katında bir değer ifade etmeyen niteliklerdir. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem), siyahi bir köle bile olsa Allah'ın emrettiği ile hükmettiği müddetçe ona itaat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.[226] O hâlde, dinî ilkelere riayet ederek idarecilik yapan ve İslâm'ı kişiliğinde gerçekleştirmiş Müslüman kastedilmektedir.

Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem);

"*Masiyetle emrolunmadıkça (ilahi bir emri çiğnemeyi gerekli kılan bir durum olmadıkça) dinlemek ve itaat etmek gereklidir. Masiyetle emrolunduğu zaman da dinlemek ve itaat etmek yoktur.*"[227] şeklindeki ifadeleri de konuya açıklık getirmektedir.[228]

Ebubekir (radıyallahu anh) hilafete geldiğinde şu anlamlı ifadeleri kullanmıştır: "*Allah'a itaat ettiğim müddetçe bana itaat ediniz. Allah'a isyan edecek olursam artık bana itaat etmeyiniz.*"[229]

Yüce Allah bir âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır:

فَلاَ وَرَبِّكَ لاَ يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لاَ
يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

"*Hayır, hayır! Rabbine andolsun ki, onlar aralarında çıkan*

226 Bk. Buhârî, *Sahih*, Ahkam, 4; Müslim, İmare, 36-37; Nesai, Bey'at, 26; Tirmizî, *Cihad* 39; İbn Mace, *Cihad* 39.

227 Buhârî, *Sahih*, *Cihad* 107; Müslim, İmare, 38; Tirmizî, *Cihad* 29; Ebû Davud, *Cihad* 95; İbn Hanbel, 2/17; Ayrıca bk. Buhârî, *Sahih*, Meğazi, 56, Ahkam, 4, Temenni, 10.

228 Bk. Bursevi, 2/229; Kasımi, 5/1381-1382; Merağî, 5/72; Kutub, Seyyid, 5/411.

229 Kasımi, 5/1379-1380.

anlaşmazlıklarda senin hakemliğine başvurmadıkça, sonra da vereceğin karara, gönüllerinde hiçbir burukluk duymaksızın, kesin bir teslimiyetle uymadıkça mü'min olamazlar." (Nisâ, 4/65)

Razi bu âyeti tefsir ederken üç şart ileri sürer ve bu koşullar oluşmadıkça kişinin iman sahibi olamayacağını belirtir:

1. Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) verdiği hükme razı olmak.

2. İçinde, verilen hükümden dolayı bir sıkıntı, bir hoşnutsuzluk meydana gelmemek.

3. Verilen hükme teslim olmak, onu uygulama alanına sokmak.[230]

Yüce Allah'ın hüküm verme konusunda tek otorite olması, O'nun emir ve iradesinin üstünde bir emir ve iradenin bulunmamasını gerektirir. İnsan, Yüce Yaratıcının yeryüzündeki hâlifesi olduğuna göre, ilahî iradeyi temsil edecek ve onun hâkim olmasını sağlayacaktır. Bu temsilin, hayatın bütün alanlarıyla ilgili olduğunu daha önce belirtmiştik. İslâm'da din-hayat bütünlüğü vardır ve bunlar tek elden, ilahî irade tarafından tanzim edilir.[231] O hâlde İslâm dini, din ile hayatın farklı merkezlerden tanzimini kabul etmez. Zira bu, tevhid anlayışıyla ve dinin genel yapısıyla çelişir. Garaudy'nin ifadesiyle;

"İnanç ve hareket tek bir şeydir: eylemin dış tezahür olduğu şeyin içi inançtır. Biri, diğeri olmaksızın var olamaz."[232]

İslâm dinî ile Hristiyanlığın yapısal olarak birbirinden ayrıldığı önemli bir nokta da budur. Hristiyanlıkta, giriş kısmında da belirtmiş olduğumuz üzere, din ve hayat; din ve siyaset farklı merkezlerden yönetilir. Bu düşünce, *"Tanrının hakkını Tanrı'ya,*

---

[230] Razi, 10/164-165.

[231] Karaman, Hayreddin, *"Kur'ân-ı Kerîm'e ve Örnek Uygulamaya Göre Devlet"*, İlim ve Sanat, 1993/4, s. 9; Sandıkçı, s. 72.

[232] Garaudy, 20. Yüzyıl Biyografisi, s. 329.

Sezarın hakkını Sezar'a ver"[233] şeklinde formüle edilmiştir. Bu anlayış, insanı, Sezar'ın sahası ve Tanrı'nın sahası diye ikiye bölmüş[234] ve bir çelişkinin içerisine sürüklemiştir. Başka bir ifadeyle, bu yaklaşımla, Sezar'a ait olanla Allah'a ait olan karşı karşıya getirilerek insandan iki ayrı şahsiyete bölünmesi istenmiştir. Din-devlet bazında ise siyasi yöneticilere Allah'ın dışında hüküm sürme, diledikleri gibi hareket edebilme yetkisi tanımıştır. Yani Sezar'ın nasıl davranacağı hiçbir zaman belirtilmemiştir.[235] Bu ise, maddi alanı temsil eden siyasi yönetimle ruhanî alanı temsil eden cemaat örgütlerinin karşı karşıya gelmelerine neden olacaktır. Her ikisinin sorumluluk alanı kesin olarak belirlenemediğinden, birbirlerinin sahasına müdahale edecek ve neticede kilise-devlet çatışması zorunlu hâle gelecektir.[236]

Hristiyanlık tarihi, maddi-ruhani alan, bunların birbirine müdahalesi ve çatışma örnekleriyle doludur. Konumuzun sınırlarını aşacağından Hristiyanlığın bu boyutlarını anlatmadan geçiyoruz.

Yüce Allah, bir âyette yukarıda belirtmiş olduğumuz âyetten daha kesin bir ifadeyle şöyle buyurmaktadır:

إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَاةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ فَلاَ تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلاَ تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلاً وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَٰئِكَ

[233] Matta, 22/21.

[234] Schroeder, Ralph, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, Bilim ve Sanat Yay., çev. Mehmet Küçük, Ankara 1996, s. 129; Güngör, Erol, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 58; Garaudy, 20. *Yüzyıl Biyografisi*, s. 329.

[235] Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, s. 13-14.

[236] Yazıcıoğlu, Hulusi, *Bir Din Politikası Laiklik*, İFAV Yay., İstanbul 1993, s. 202; Ayrıca bk. Lapıdus, Ira M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 14, çev. İ. Sefa Üstün, İFAV Yay., İstanbul 1996.

هُمُ الْكَافِرُونَ [44] وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ
بِالْعَيْنِ وَالأَنْفَ بِالأَنْفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ
قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ
فَأُولٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ [45] وَقَفَّيْنَا عَلَى اٰثَارِهِمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ
مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَاٰتَيْنَاهُ الإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ
وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ [46]
وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الإِنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ
اللّٰهُ فَأُولٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

"Kim Allah'ın indirdiği âyetlere göre hüküm vermezse onlar kâfirlerin,… zalimlerin,… fasıkların ta kendileridir." (Mâide, 5/44-45, 47)

Yukarıdaki âyetlerin sebeb-i nüzulü ile ilgili gelen rivayetlerde ilk iki âyetin Yahudilerle, sonuncu âyetin ise tüm kâfirlerle ilgili olduğu[237] veya âyetlerin sadece Yahudilerle ilgili olduğu[238] ya da Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili olduğu veya genel anlamda kâfirlerle ilgili olduğu ifade edilmiştir.[239] Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, âyetlerin kimler hakkında indiklerinden daha önemlisi, ihtiva ettikleri amaçtır. Bu âyetler, Tevrat ve İncil'de yer alan Allah'ın hükümlerine uymayan, kendilerinin heva ve heveslerine uygun bir şekilde uydurdukları hükümleri uygulayan Yahudi ve Hristiyanlar hakkında nazil olmakla birlikte, bu şekilde davranan tüm insanları kapsar niteliktedir.[240] Nitekim İbn Mes'ud (ö.32/713), Hasanü'l-Basri (ö.110/728) ve İbrahim en-Nehai (ö.95/713) de, bu âyetlerin umum

237 Vahidi, s. 165.
238 Kasımi, 6/1999-2000; Abduh-Rıza, 6/406.
239 Vahidi, s. 165; Zemahşeri, 1/638.
240 Bk. Zemahşeri, 1/637-638; Tabatabai, 5/347-348; Kasımi, 6/2015; Işıcık, Yusuf, *"Kur'ân'ın Öngördüğü Muvahhit İnsan Tipi"*, 2. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu (2-4 Şubat 1996), Fecr Yay., Ankara 1996, s. 135.

ifade ettiğini, kesin bir sınırlama getirilemeyeceğini belirtmişlerdir.[241] Bu âyetleri belirli bir dine tahsis etmek isteyenler olmuşsa da müfessirlerin de çoğunluğu, âyetlerin geneli kapsadığını, dolayısıyla Allah'ın hükmü ile hükmetmeyenin kâfir olacağını belirtmiş ve ilahî yasa ile hükmetmemenin nasıl tanımlanması gerektiğini açıklamışlardır.

Dikkat edilmesi gereken husus, âyetteki "*Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenler*' ifadesinin, Allah'ın indirdiğiyle amel etmeyenleri değil, Allah'ın indirdiğinin tümüne veya bir kısmına inanmayan ve onu tasdik etmeyen herkesi kapsadığıdır. İnsan hayatını kuşatan aktivitelerin bütününün ilahî yasaya uygun olması beklense bu, mümkün olamaz. Zira insan madde ve ruh bileşimi bir varlık olduğundan, bazen maddi yönü ağır basıp hata işleyebilir. Bu nedenle hatasız bir insanın düşünülebileceği söylenemez. Müslüman ferdin, doğruluğunu ve üstünlüğünü kabul ettiği hâlde dinî bir emri yerine getirmemesi onu dinden çıkarmaz, ancak ilahî bir yasayı çiğnediğinden dolayı günahkâr olur. Fakat dinin kesin olarak ifade edilmiş herhangi bir emrinin uygulanmamasını istemesi veya ona muhalif bir uygulamayı, Yüce Allah'ın koymuş olduğu ilkelerden daha iyi veya faydalı olacağını düşünerek kabul etmesi, onun dinden çıkması için yeterli bir nedendir. Böyle bir fert, bu âyetin kapsamı altına girer ki Müslüman olduğunu iddia etmesi veya İslâm'ın bazı prensiplerini yerine getirmesi bir anlam ifade etmez.[242] Zira böyle bir durumda otorite parçalanmış ve farklı kaynaklara tevdi edilmiş olacaktır. İslâm'ı, -Hristiyanî anlayışta olduğu gibi- bir inanç ve bir ibadet düzeninin ifadesi olarak kabul etmekle birlikte insanlığa (çerçeve kurallar anlamında) siyasal, sosyal, kültürel, ahlakî

---

241 Kasımi, 6/1999-2000.

242 Şevkani, 2/42; Alusi, 6/145; Abduh - Rıza, 6/407; Tabatabai, 5/348; Kutub, Seyyid, 6/744.

bir sistem sunabildiğini, fert ve toplum olarak ekonomik ve insani ilişkilerini düzenleyebileceğini reddetmeyi veya şüphe ile karşılamayı Kur'ân, kitabın bir kısmına iman, bir kısmını inkâr ve dinî parçalama olarak nitelendirmektedir.[243]

Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) Tevbe Sûresi 31. âyeti ile ilgili yapmış olduğu açıklama bu düşünceyi teyid edici niteliktedir: Adiy b. Hatim şöyle dedi: Tevbe Sûresinden:

إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ
وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرِيمًا

"*(Yahudiler ve Hristiyanlar) hahamlarını ve papazlarını Allah'tan başka rabler edindiler.*" âyetini okuduğu sırada Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) huzuruna vardım. Dedi ki: "*Onlar, hahamlarına ve papazlarına ibadet etmediler, lakin onlar herhangi bir şeyi helal kılınca, öbürleri de onlara uyarak helal saydılar.*"[244]

Razi, müfessirlerin çoğunluğunun bu âyetle; Yahudi ve Hristiyanların hahamlarını ve ruhbanlarını birer tanrı olarak kabul edip onlara taptıklarının değil, ilahî kanunlara rağmen onların dediklerini mutlak doğru olarak kabul etmelerinin kastedildiğini belirttiklerini söyler.[245]

Bu âyet ve Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) açıklamasıyla, Yüce Allah'ın, otoritenin parçalanmasını şirk olarak değerlendirdiği açıkça anlaşılmaktadır. Zira âhiretle ve bireyin ruhî yönüyle ilgili yasalar Allah'tan, ferdin ve toplumun sosyal hayatını tanzim ile ilgili yasalar ise ilahî alandan kopuk bir şekilde beşeri kaynaklardan alındığında otorite parçalanmış olacaktır.[246]

---

243 Bk. Bakara, 2/85; Nisâ, 4/143; En'am, 6/159; Rumu, 30/32; Eryarsoy, M. Beşir, *İslâm'ın Devlet Yapısı*, İşaret Yay., İstanbul 1988, s. 16-17.

244 Taberi, 14/209; Tirmizî, *Kitabu't-Tefsir*, Tevbe, 9/31.

245 Razi, 16/37.

246 Kutub, Seyyid, 6/727-728.

Böyle bir hayat tarzı ise, Allah'ın yeryüzündeki halifesinden istemiş olduğu kulluk vazifesiyle örtüşmeyecektir. Yüce Allah, hakimiyetin parçalanışını şöyle ifade etmektedir:

لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ إِلاَّ اللّٰهُ لَفَسَدَتَا

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti." (Enbiya, 21/22)

Bu, evrenin yaratılış ve idaresinde olduğu gibi, insanın hayatında da olması gereken değişmez kanundur. Evrenin yaratılışı birden fazla ilahın müdahalesi ile olsaydı, şüphesiz kâinattaki bu düzen oluşmayacak ve ilahlar arasında çatışma meydana gelecekti. Düzenin olabilmesi için evrenin yaratılışında tek yaratıcının hâkimiyeti gerekli olduğu gibi, insanlar arasındaki düzenin sağlanabilmesi ve insanın insan olabilmesi için de tek otoritenin hayata hükmetmesi ve hayatı yönlendirmesi gerekmektedir.

Müslüman için sosyal hayat bir yana, Allah nazarında '*özel hayat*' diye nitelendirilebilecek bir alan yoktur. Kur'ân-ı Kerîm insanın, hayatının her alanında ve anında Allah'ın gözetiminde olduğunu şu ifadelerle dile getirir:

فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ

"Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır." (Bakara, 2/115);

وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ

"Nerede olursanız olun, Allah sizinle beraberdir." (Hadid, 57/4)

Âyetlerden de anlaşılacağı üzere, Müslüman, sadece namaz kılarken, oruç tutarken, hacca giderken veya camide iken değil, bireysel ve toplumsal anlamda hayatının her alanında Allah'ın huzurunda ve gözetimindedir. O hâlde, bireysel ve toplumsal

alanda tasarrufta bulunma hakkı, başka bir ifadeyle, insanın yaşama biçimi ile ilgili çerçeve ilkeleri belirleme hakkı ve yetkisi sadece Allah'a aittir.[247]

D- HAYATLA İÇ İÇE BİR PEYGAMBER

Yüce Allah, insanlara yaratılış gayelerini bildirmek ve bu yönde hayatlarını tanzim etmek amacıyla koymuş olduğu fıtrata uygun ilkeleri (vahiy) haber vermek ve uygulama alanı oluşturmak için insanlara Hz. Muhammed'i (sallallahu aleyhi ve sellem) elçi olarak görevlendirmiştir. Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) bu görevi hakkıyla yerine getirebilmesi için de vahyin bildirdiklerine tamamıyla uyup onları insanlara tebliğ etmesi şartı. Bununla beraber ilahî kaynaklı olmayan düşüncelere tâbi olmamakla birlikte bunlara karşı çıkması da gerekirdi.[248]. Zira ancak bu tür davranışları sergilemekle ideal örnek olabilirdi.[249]

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) Mekke'de harekete dönüştürülecek yeterli potansiyel güce sahip değildi. Bu nedenle sadece tebliğ görevini yerine getirmekle yetinmek zorunda kaldı. Ancak Hicret'ten sonra Medine hayatı Allah Resûlü için bir dönüm noktası oldu. Medine'de ise, tarihte bir devletin ortaya koyduğu ilk yazılı anayasayı meydana getirdi.[250] Bu anayasada Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) en büyük siyasi başkan olarak tanındı[251] ve ne tür anlaşmazlıklar olursa olsun bütün adlî meselelerde hüküm mercii olarak kabul edildi.[252] Bu anayasada

---

247 Sandıkçı, s. 72.
248 Mâide, 5/49; En'am, 6/116; Ra'd, 13/37; Şura, 42/15; Casiye, 45/18.
249 Ahzab, 33/21.
250 Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990, s. 189-190.
251 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 188; Hatiboğlu, s. 8.
252 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 193.

kurulan hükümetin ana organları belirtilmekte ve doğmakta olan yeni insan topluluğunun özel ihtiyaçları da dile getirilmekteydi.[253] Dikkati çeken bir husus, dinî-dünyevî, dünyevî-uhrevî gibi ayırımlara rastlanmaması ve bunların bir bütün olarak ele alınmış olmasıdır.

Hz. Peygamberi, ilahî mesajı insanlara ulaştırma yükümlülüğü dışında bir görevi bulunmayan bir elçi olarak tasavvur etmek, doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) vahyi insanlara ulaştırma (tebliğ) ve vahiyle ilgili açıklamalarda bulunma (tebyin) görevi yanında, ulaştırdığı mesajı uygulama yükümlülüğü de bulunmaktadır.[254] Onun vahyi tebliğ etme ve uygulamadaki asıl amacı ise, insanların dünya hayatını belirli bir düzene sokmaktır. Hz. Peygamber, âhiretin değil, dünyanın peygamberidir. Bu nedenle, dünya hayatına müdahale etme, insanların hayatına yön vermeye çalışma gibi bir amacın söz konusu edilmemesi hâlinde, peygamberlik müessesesi anlamını yitirecektir. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem), birçok âyette, çevredeki insanlara, topluma, kâfirlere uymama konusunda uyarılmıştır. Söz gelimi;

وَإِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الأَرْضِ يُضِلُّوكَ

"*Yeryüzünde bulunan insanların çoğuna uysan seni Allah'ın yolundan saptırırlar.*" (En'am, 6/116);

وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ وَلاَ تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ

"*Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, onların arzularına uyma.*" (Mâide, 5/49);

يَآ أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللهَ وَلاَ تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ

---

253 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 200.
254 Bk. Nisâ, 5/105; Mâide, 5/49; Nahl, 16/44.

"Ey Peygamber, Allah'tan kork; kâfirlere ve münafıklara itaat etme!" (Ahzab, 33/1)[255] âyetlerinden de anlaşılacağı üzere, Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) görevi, geldiği topluma uymak değil, bireyleri, toplumu ve hayatı kendine uydurmaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber'in geldiği toplumda hayat zaten devam etmekteydi. Dolayısıyla, eğer Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) onların devam eden hayat akışlarına müdahale edip yeni bir yön verme gibi bir amacı olmasaydı gelmesinin de bir anlamı olmayacaktı.[256] Bunun yanında;

مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللّٰهَ

"Kim Resûl'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur." (Nisâ, 4/80) âyetinde açık bir şekilde ifade edildiği üzere, insanların Allah Resûlü'ne (sallallahu aleyhi ve sellem) uymaları istenmekte ve ona uymanın Allah'a uyma anlamına geleceği belirtilmektedir. Ayrıca Allah'a itaat edilmesi gerektiğini bildiren birçok âyette Allah Resûlü'ne (sallallahu aleyhi ve sellem) de itaat edilmesi gerektiğine yer verilmesi[257] de bunu pekiştirmektedir.

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) din ile dünyayı birleştirerek bu bütünlüğü şahsında göstermiş ve hayatın her safhasıyla ilgilenmiştir. Sadece yeni bir din tebliğcisi değil, aynı zamanda bir devlet kurucusu ve bir devlet yöneticisi idi. Devlet başkanında bulunması gereken tüm niteliklere sahipti; ordu komutanlığı, hâkimlik, vergi alımı, bütçe harcamaları, kanun koyma gibi görevlerin tümünü yapmaktaydı. Bununla birlikte ahlakî hayatı da idare ediyordu.[258] Özetle Allah Resûlü (sallal-

---

255 Ayrıca bk. Mâide, 5/48; Kehf, 18/28; Furkan, 25/52; Ankebut, 29/8; Lokman, 31/15; Ahzab, 33/48; Kalem, 68/8,10; İnsan, 76/24; Alak, 96/19.

256 Sandıkçı, s. 72-73.

257 Bkz. Al-i İmrân, 3/32, 132; Nisâ, 4/13, 59, 69, 80; Mâide, 5/92; Tevbe, 9/71; Tâhâ, 20/90; Nur, 24/52, 54; Muhammed, 47/33; Ahzab, 33/33, 71; Fetih, 48/17 vd.

258 Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Düşünce Yay., İstanbul 1981, s. 88.

lahu aleyhi ve sellem) dinî ve dünyevî otoriteyi şahsında toplayarak tevhid esasının bu alanda gerçekleşmesini sağlamıştır. Böylece yüklenmiş olduğu misyonu eşsiz bir dinamizm ile en mükemmel tarzda yerine getirmiş ve model bir toplum oluşturmayı başarmıştır.

Burada, yanlış değerlendirmelerin yapılabildiği bir hadise yer vermek gerekmektedir: Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) bir gün hurma bahçelerinin önünden geçerken hurma ağaçlarının üzerine çıkmış insanları görür ve bu insanların ne yaptıklarını sorar. Kendisine, aşılama yaptıkları söylenir. Bunun üzerine Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem); "*bunun bir işe yarayacağını sanmıyorum*", bir başka rivayete göre de, "*Bunu yapmasanız daha iyi olur.*" der. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) bu uyarısı ile birlikte aşılama işini bırakmaları üzerine o yıl üründe bir azalma meydana gelir. Bunun üzerine Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem); "*Ben bir insanım. Size dininizle ilgili bir şey söylersem onu alınız. Kendi görüşüme dayanarak bir şey söylersem ben bir insanım.*", diğer bir rivayete göre ise, "*siz dünyanıza ait işi daha iyi bilirsiniz.*"[259] der.

Bu hadisten yola çıkarak Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) dünya işleri ile ilgilenmediğini, dünya işlerini terk ettiğini ve dinin dünyevî alanla bağlantısı bulunmadığını düşünmek, Kur'ân bütünlüğüne ters düşeceği gibi, Allah Resûlü'nün peygamberlik süresince sergilediği hayat tarzı ve uygulamaları ile de aykırılık teşkil edecektir. "*Siz dünyanıza ait işi daha iyi bilirsiniz.*" ifadesinin hurma aşılama gibi teknik bilgi ve tecrübeye dayalı bir işle ilgili kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, ifadenin teknik bilgi ve tecrübeye dayanan işlerle ilgili ve sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce yer verdiğimiz din hayat bütünlüğü kısmından ve diğer

---

[259] Müslim, Kitabu'l-Fedail, 139-141; İbn Hanbel, 1/162.

açıklamalardan da bu sonuca rahatlıkla ulaşılabileceğini ifade etmek mümkündür.[260]

İslâm'daki bütünlük anlayışının tezahür alanlarından biri de Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde mescide kazandırılan fonksiyonel işlerliktir. Onun döneminde mescid, namaz ibadetinin ifa edildiği ve dünyevî sorunların çözümlendiği bir merkez konumundaydı. Mescid; namaz kılma yeri, eğitim merkezi, yabancı heyetlerin kabul edildiği yer, misafirlerin barınak yeri, hapishane ve siyasi-sosyal mevzuların konuşulduğu yer olarak kullanılıyordu.[261]

Mescidin tesis edilmesinin bir amacı da, yönetici-yönetilen, zengin-fakir, konumu ne olursa olsun tüm Müslümanların aynı çatı altında birleşmelerini ve toplumun tüm katmanlarının sürekli bir iletişim içerisinde olmalarını sağlamaktır.

Anlaşılacağı üzere mescid, Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde bir ibadethaneden öte, dünyevî-uhrevî ayırımı yapılmaksızın her türlü problemin halledildiği bir parlamento binası konumunda idi.[262] Başka bir ifadeyle, cemaat hâlinde yaşayan ve öyle olması gereken Müslümanların belirli bir amaç doğrultusunda toplandıkları, varoluşsal amaçları çerçevesinde faaliyetlerde bulundukları bir mekân idi. Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, Hz. Peygamber döneminde mescide yüklenen bu misyonu, o dönemdeki imkânsızlıklara bağlamak oldukça yanlış ve indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Zira mescid veya

---

[260] Burada Efendimiz, tevhid anlayışına dikkat çekmiştir. Hurmanın verimli olma sebebini aşıya bağlamak yerine Allah'ın takdiri olarak kabul etmek gerektiğini ümmetine ders vermiştir. Bkz. Gülen, M. F., Asrın Getirdiği Tereddütler, 2/160-166, Nil Yayınları, İstanbul 2007 . Ayrıca bkz. Öztürk, Yener, *Hurma Ağaçlarının Aşılanması ile İlgili Rivayetlerin Tevhid-i Rububiyet Açısından Değerlendirilmesi, Yeni Ümit Dergisi, y. 17, sy. 67, Ocak-Mart 2005.* (Y.n.)

[261] Mescidin fonksiyonu ile ilgili bk. Ağırman, Mustafa, *Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, Ravza Yay., İstanbul 1997, s. 107-182.

[262] Bk. Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 57-67.

diğer bir ifadeyle cami; insanları birleştiren, hedeflerinin aynı olduğu mesajını hatırlatan, parçalanmışlığı ortadan kaldıran bir fonksiyona sahiptir. Bu nedenle, insanların çoğaldığını, medeniyetin ilerlediğini savunup mescidi sadece namaz ibadetine hasretmek bir parçalanmışlığı, ortak referans noktasının yok oluşunu beraberinde getirecektir. Zira cami, adından da anlaşılacağı üzere, birleştirici bir özelliğe sahiptir. Bu birleştiriciliği sadece insanları bir araya getirip namaz kılma imkânını sunması ile sınırlamak yerine, daha geniş manada anlamak, insan hayatındaki birçok alanı kapsar durumda düşünmek daha doğru olacaktır. Cami, birleştiriciliği yönüyle bir semboldür. Modern döneme bakıldığında, her alanda bir ayrışmanın yaşandığını, eğitimden sanata, dine, ekonomiye, siyasete her alanda bir özerkleşmenin, ayrışmanın ve objektif alanların oluşturulduğunu görmek mümkündür. Bu özerk, objektif alanlar karşısında insan da zihinsel bir parçalanmışlıkla karşı karşıya kalarak bütünlükten uzaklaşmaktadır.[263] Bütünlüğü sağlayabilmenin tek yolu da, hayatın her alanını birbiriyle bağlantılı düşünüp bu bağlantıların merkezine de tevhidi yerleştirmektir. Caminin bu fonksiyonel öneminden dolayı Hz. Peygamber; cemaate devam etmeyenlerin neredeyse evlerini başlarına yıkmak istediğini[264] belirtmiştir.

Cami ile kilise arasındaki ayırım noktası da dikkat çekici bir niteliğe sahiptir. Mescid veya cami hakkında anlattıklarımızın aksine kilisede ruhanî bir hava vardır. Bunu kilisenin kendisinde bile görmek mümkündür. Zira kilise, -caminin aksine- herhangi bir yerde, çarşıda, pazarda inşa edilmez. Uhreviliği vurgulaması için yüksekçe yerler, sessizlik ve karanlık ister.[265] Kilisenin içine doğru açılan kapı, dinî alanla dünyevî alanı birbirinden ayıran

---

[263] Bk. Bulaç, Ali, "*Parçalanmış Bir Zihin Ortamı*", Yeni Şafak, 19 Haziran 1997.
[264] Müslim, Kitabu'l-Mesacid, 251-254.
[265] İzzetbegoviç, s. 287.

ve zıtlaştıran sınırdır. Başka bir ifadeyle, kilisenin kapısı; *"din dışı dünyadan kutsal dünyaya geçişin gerçekleştirilebildiği paradoksal yerdir."*[266] Bir Hristiyan, kiliseye girdiğinde, dünyevî her şeyden sıyrılmak ister.[267] Oysa camide öyle bir ayırım söz konusu değildir. Hatta namaz kılmak için camide bulunmak çok önemli olmakla birlikte zorunlu değildir. Bir mü'min, her yerde ve her anda Yaratıcısına ulaşabileceğinden dilediği her yerde ibadetini yapabilir. Zira İslâm noktai nazarında yeryüzünün tümü mescittir.[268]

E- BÜTÜNLÜĞÜN BOZULMASI

Maddî, bedenî, dünyevî-manevî, ruhî, uhrevî ve bunların tek yönlü olarak işlerlik kazanması…

Ferdin sadece maddi-dünyevi yönüne ağırlık vermesi, onun yaratılış gayesinden kopmaya doğru hızla sapma kaydeden, her şeyin değer ölçüsünü maddede arayan, aklı gözüne inmiş, dünya hayatının adi, basit yönüyle sınırlı, duygudan yoksun, süflî bir varlık düzeyine alçalmasına neden olur. Böylece o, madde tarafından yönetilen, istismar edilen, mahvedilen, et ve kandan mamul bir robot hâline gelir.[269]

Bireyin ruhî-manevî yönüne dinin belirlemiş olduğu sınırları aşacak derecede ağırlık vermesi ise, maddî yönünün silikleşip körelmesine neden olur. Böylece fert, dünyevî-maddî hiçbir şeye değer vermez ve insan hayatında önemli bir fonksiyona sahip

---

[266] Eliade, Mircea, *Kutsal ve Din Dışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara 1991, s. 5.

[267] Kilise ile kilise dışı ve bu çerçevede dinî alan-dünyevi alan ayırımı için bk. Eliade, s. 5-6; İzzetbegoviç, s. 287.

[268] Buhârî, *Sahih*, Teyemmüm, 1, Mesacid, 23; Müslim, Mesacid, 3; Ebû Davud, Salat, 23; Nesai, Ğusl, 26; İbn Mace, Tâhâret, 90.

[269] Malik bin Nebi, *İslâm Davası*, çev. Muharrem Tan, Yöneliş Yay., İstanbul 1994, s. 64.

olan duyuları körelterek Yüce Allah tarafından fıtratına yerleştirilen temel ilkeleri reddeder. Bu da insan hayatının ölçülü bir tarzda devamını sağlayan üretkenlik ve dinamizme vurulan büyük bir darbe niteliği taşır.

İslâm, çizdiğimiz tiplerin ikisini de kabul etmez. Zira birincisi materyalist menfaat kriterlerinin hâkim olmasına, ikincisi de Hristiyanî ruhbanlığın meydana gelmesine neden olur. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem);

"Bu ümmetin ruhbanlığı Yüce Allah'ın yolunda cihaddır."[270]

diyerek, Hristiyani manada dünyadan tamamen el etek çekmeyi ifade eden ruhbanlığın İslâm'da yerinin olmadığını vurgulamak istemiştir. Ernest Gellner, Hristiyanlığın aksine İslâm'da ruhbanlığın olmadığını şu çarpıcı ifadelerle dile getirir:

"İslâm'ın bir başka şaşırtıcı ve önemli niteliği kuram açısından bir ruhban sınıfının olmayışıdır. İmamların inananlardan ayrı bir kutsal konumu yoktur. İmamların, doğaldır ki her şeyden önce bilgelikte daha yetkin olması beklenir. Ama onlar, ayrı bir toplumsal varlık değildir. İslâm'da resmen bir ruhban örgütü yoktur. Bu anlamda Müslüman ilahiyatçı eşitlikçidir. Tüm inananların Tanrı katındaki yeri aynıdır."[271]

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) hayattayken bazı sahabelerde bu tür aşırılıkların izine rastlamak mümkündür. Buna örnek olarak Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde cereyan etmiş olan şu olayı zikretmekte fayda vardır: Allah Resûlünün (sallallahu aleyhi ve sellem) gece ibadetini öğrenen üç sahabî, geçmiş-gelecek bütün günahları affedilmiş olan Resûlullah'ın

---

[270] İbn Hanbel, 3/82, 268; Ayrıca bk. Hadid, 57/27.

[271] Gellner, Ernest, *Postmodernizm, İslâm ve Us*, çev. Bülent Peker, Ümit Yay., Ankara 1994, s. 22; Ayrıca bk. Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yay., İstanbul 1993, s. 184; er-Rumi, Fehd b. Abdirrahman, *Menhecetu'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadiseti fi't-Tefsir*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1981, 1/34-35.

(sallallahu aleyhi ve sellem) ibadeti karşısında kendi yaptıklarını az görmüş; bunlardan biri gece boyu namaz kılmaya, diğeri her gün oruç tutmaya, üçüncüsü de hiç evlenmemeye söz vermişti. Durumu öğrenince Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) onlara şöyle demiştir:

"Ben, sizin Allah'tan en çok korkan ve sakınanınızım. Lakin ben, hem oruç tutar, hem tutmam. Hem namaz kılar hem de uyurum. Kadınlarla da evlenirim; kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir."[272]

İslâm, fıtrat dinî olması nedeniyle insanda fıtrî sınırlarını zorlayan her şeye karşı çıkmıştır. Yüce Allah insanı zayıf bir yapıda yarattığından,[273] her insana gücü yettiğince sorumluluk yükler[274] ve kulları için kolaylık diler, zorluk istemez.[275] Bu nedenle kolaylık, İslâm dininin temel prensiplerinden biridir.

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) Muaz b. Cebel ve Ebû Musa el-Eş'ari'yi Yemen'e gönderirken, İslâm dinindeki kolaylık ilkesini şöyle ifade ederek, onlara uyarıda bulunmuştur:

"Kolaylaştırın, zorlaştırmayın. Müjdeleyin, nefret ettirmeyin. Uyum içinde olun, ihtilaf etmeyin."[276]

Bir başka hadiste ise şöyle buyurmuştur:

"Şüphesiz ki bu din kolaylıktır. Hiçbir kimse yoktur ki bu din konusunda kendisini zorlasın da din ona galip gelmesin."[277]

Sahabe arasında meydana gelen aşırılığa diğer bir örnek de şöyledir:

"Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) *Müslümanlardan zayıfla-*

---

272 Buhârî, Nikah, 1,8; Müslim, Nikah, 5, 8; Nesai, Nikah, 4; Darimi, Nikah, 3; İbn Hanbel, 2/158; 3/241, 259, 285, 5/409.
273 Bkz. Enfal, 8/66; Nisâ, 4/28.
274 Bkz. Bakara, 2/286.
275 Bkz. Bakara, 2/185.
276 Buhârî, *Cihad* 161, Ahkam 22, Meğazi 57, Edeb 80.
277 Buhârî, *İman* 28; Nesai, *İman* 28.

yıp kuş yavrusu gibi olmuş bir zatı ziyaret etti. Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) *ona; 'Allah'a bir şeyle dua ediyor yahut ondan bir şey istiyor muydun?' diye sordu. O zat; 'Evet! Allah'ım, bana âhirette ne ile ceza vereceksen, onu bana dünyada peşin ver, diyordum.' cevabını verdi. Bunun üzerine Allah Resûlü* (sallallahu aleyhi ve sellem)*: 'Sübhanallah! Sen buna güç yetiremezsin. 'Allah'ım bize dünyada iyilik, âhirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru!' deseydin ya.' buyurdu. Müteakiben Allah Resûlü* (sallallahu aleyhi ve sellem) *onun için dua etti. Allah da şifasını verdi."*[278]

Göstermiş olduğumuz örneklerden anlaşılacağı üzere Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem), sahabe arasında meydana gelen ve bütünlük çerçevesinin dışına taşan aşırılıkları makul bir çizgiye çekmiştir. Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) bu tür davranışları benimsemediği ise açıkça anlaşılmaktadır. O, derin bir ruh haletine, büyük bir manevi otoriteye sahipti. Fakat bu özelliği hiçbir zaman onu sırf âhirete yöneltip dünya ile ilgilenmeme gibi bir davranışa sürüklememiştir.

Enes (radıyallahu anh), Allah Resûlünün (sallallahu aleyhi ve sellem) en çok şu ifadelerle dua ettiğini nakleder:

"Ey Rabbimiz! Bize dünyada bir iyilik, âhirette de bir iyilik ver. Bizi ateş azabından koru!"[279]

Bu ifadeler, Allah Resûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) dünya-âhiret bütünlüğüne ne derece önem verdiğini açıkça göstermektedir.

Büyük İmam Fahreddin er-Razi, ulemanın çoğunluğunun sadece âhiret için çalışma ve dua etmenin meşru olmadığını savunduklarını belirterek, bu görüşü kendisi de destekler.[280]

---

[278] Müslim, *Zikir*, 23; Tirmizî, *Da'avat*, 72; İbn Hanbel, 3/107, 288.
[279] Buhârî, *Da'avat*, 55; Ebû Davud, Menasik, 51; Tirmizî, *Da'avat*, 72; İbn Mace, Menasik, 32; İbn Hanbel, 3/101,107,208-209,247,277,288,411.
[280] Razi, V/204.

Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) bu konuda Müslümanlara belirli bir ölçü getirmek amacıyla şöyle bir tanımlamada bulunmuştur:

"Dünyadan el etek çekme, ne helal olan bir şeyden kendini mahrum etmektir, ne de malı elden kaybetmektir. Fakat o, senin iki elinde bulunanların, Allah'ın katında bulunanlardan daha güven verici olmaması demektir."[281]

Bu hadis, konuyu aydınlatıcı gerekli ve yeterli ipuçları içermektedir. İstenen, malı, mülkü terk edip bir köşeye çekilerek âhireti düşünmek ve âhiret için çalışmak değildir. Zaten böyle bir davranış, âhiret için çalışmak diye de nitelendirilemez. Amaç dünya hayatını reddetmek, dışlamak değil, özellikle modern dönemde de görüldüğü üzere, sınırsız tüketim çılgınlığıyla dayatılan ve kutsanan, dünyanın ötesiyle bağlantısı olmayan dünya tutkusunu reddetmektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi İslâm, kötülük veya iyilik değer ölçüsünü maddenin kendisinde değil, bireyin maddeye karşı takındığı tavrın niteliğinde arar. Önemli olan ferdin; madde, beden ve dünya ile sınırlı dünyanın boyunduruğu altına girmemesi, varılacak yerin âhiret olduğunu ve esas hayat yerinin orası olduğunu düşünerek bunlara hırsla bağlanmamasıdır. Bu tür bir davranış sergilenmediği takdirde vasıtalar gayeye dönüşür. Ruh, benliğini kaybederek bedenin tahakkümü altına girer.

Nefis ve madde bizatihi kötü varlıklar olarak değerlendirilmemelidir. Ruha tahakküm etmemeleri ve bir bütünlüğün oluşturulması kaydıyla iki tarafın da ihtiyaçlarına meşru dairede cevap verilmelidir. Aksi takdirde İslâm'ın temel prensibi olan tevhid anlayışının insan hayatı üzerindeki yansıyışı parçalanmış olur. Böylece İslâm müntesipleri, sosyopolitik alanı bir Sezar'a terk ederek, üzerinde bulundukları zemini kaybeder ve Sezar'ın müsaade ettiği ölçüde dinin gereklerini yerine getirirler.

---

[281] Tirmizî, *Zühd*, 22.

Unutulmaması gereken nokta, Müslüman ferdin hayatının bir bütün olarak dinî görünümlü olduğudur. Zira Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إِلاَّ لِيَعْبُدُونِ

"Ben, cinleri ve insanları, ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zariyat, 51/56)

Kur'ân'ın ibadet anlayışını özet ve çarpıcı bir şekilde ortaya koyan bu âyet incelendiğinde, insan hayatında ibadet dışında tanımlanan bir alana yer bırakılmadığını, başka bir ifadeyle öyle bir alanın tanınmadığını tespit etmek zor olmayacaktır.[282] Zira âyette, amacı tek boyuta indirgeyecek bir tarzda sınırlayıcı ve bu sınırın dışında kalan alanları da dışlayıcı bir ifadeyle, insanların sırf ibadet etmek amacıyla yaratıldıkları ifade edilmektedir. Bu da, ibadet kapsamı dışındaki davranışlara olumlu bakılmadığının, başka bir ifadeyle niteliği ne olursa olsun bu tür davranışların amaçsız ve anlamsız, sonuç itibariyle de cezayı gerektirici fiiller olarak değerlendirildiğinin bir göstergesidir.

Anlaşılacağı üzere, hayatın bütününün ibadet kapsamında değerlendirilmesinin, yani ibadetle geçirilmesinin bir zorunluluk, bir gereklilik olduğu hususu ön plana çıkarılarak özellikle vurgulanmaktadır. Binaenaleyh, ilgili âyetteki ibadet kavramının söz konusu geniş anlam örgüsü, Müslüman bireyin hayatının bir bütün olarak dinî görünümlü olduğunu/olması gerektiğini ifade eder. Ancak bu geniş ve bütüncül yaklaşımın sağladığı

---

[282] Başlıca tefsirlere bakıldığında, genel itibariyle aktardığımız âyetin anlam ve yorumu üzerinde fazla durulmadığı görülecektir. Bu tür tefsirlerde, insan ve cinlerin yaratılış amacının ibadet olduğu hususu genişletilerek bu cümlenin açılımına yer verilmekte, ancak ibadetin âyet içerisindeki anlamı ve kapsam alanı üzerinde fazla durulmamaktadır. Söz gelimi bk. Taberi, 27/11-12; Zemahşeri, 4/406; Razi, 23/231-233; İbn Kesir, 7/401; Kasımi, 15/5538; Tabatabai, 18/388.

bakış açısıyla, insanın sırf ibadet etmek amacıyla yaratıldığını ifade eden âyet daha doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılabilir.

İbadeti belirli zaman ve mekânlarda yapılan belirli ritüellerle sınırlamak, âyetin anlaşılma imkânını ortadan kaldıracağı gibi, yaşam içerisinde bir parçalanmışlığa, ibadet ve ibadet dışı şeklinde iki ayrı alanın oluşmasına neden olacak ve neticede, Hz. Peygamber dahil, hiçbir insan bu âyete muvafık bir hayat tarzı sürdürmemiş sayılacaktır. Zira ilgili âyette; "*sadece Bana ibadet etsinler diye*" ifadesi kullanılmaktadır. Oysa her insanın belirli zaman veya mekânda ve belirli kurallar dahilinde icra ettiği ibadetlerin dışında yapmış olduğu davranışlar da vardır ve bu anlayışla bunların ibadet kategorisi içerisine dahil edilebilmeleri mümkün değildir. Bütünlük anlayışı içerisinde değerlendirildiğinde ise fert, din ile bütünleşir. Din, Müslüman bireyin hayatının sadece ibadetler yönünü değil, bütün yönlerini belirli bir disiplin altına alara, ibadet olarak değerlendirir ve böylece ferdin din dışı, salt dünya ile ilgili hiçbir aktivitesi kalmaz.

Yukarıdaki âyette, ibadetin hayatın bütün alanlarını içeren/içermesi gereken bir semantik alana sahip olduğunu ve Müslüman bireyin bu bilinçle yaşamının tüm kesitlerini tanzim etmesinin gerekliliğine vurgu yapıldığını ifade etmek mümkündür.

Özetle, dünyaya ağırlık vererek âhireti terk etmek reddedildiği gibi, yaşamdan kopuk ruhanî hayat da reddedilmiştir. İkisi de çarpık din anlayışının, tevhid ilkesine zıt bir düşüncenin ifadesidir. O hâlde yapılması gereken, iki aşırı uca sapmadan, bütünlük anlayışı içerisinde, dengeli bir şekilde Yüce Allah'ın belirlediği tarzda orta yoldan gitmektir.[283]

---

[283] Bkz. Bakara, 2/143.

SONUÇ

Yüce Allah insanları, kulluk vazifesini icra etmeleri amacıyla yaratmıştır. Bu görevi yerine getirmeleri ve nihaî kurtuluşa erebilmeleri için kulluğun gereklerini insanlara bildiren elçiler göndermiştir. Bu elçiler, insanla fıtratı arasına girmiş olan engellerin ortadan kaldırılması amacıyla uğraş vermişlerdir. Ne var ki, birçok peygamberin görev süresinin tamamlanmasından sonra insanlar ilahî vahyi çarpıtmış ve beşerî düşünce ve ideolojilerin ilahî yasaları engellemesine neden olmuşlardır.

İslâm dinî de kendisinden önce gelen dinlerin sapmalarını düzeltmiş ve dosdoğru, fıtrata uygun dinî ihya etmeye çalışmıştır.

İslâm dışındaki dinler, dünya-âhiret bütünlük ve dengesini dünya veya âhiret lehinde bozmuşlardır.

İslâm dini, dünya ile çelişkileri olmayan bir dindir. Dünya ve âhireti, din ile hayatı bir bütünlüğe kavuşturmuştur. Bu nedenle Kant'ın ifadeye dökmüş olduğu *"İnanca yer bulmak için bilgiyi inkâr ettim."*[284] düşüncesinin İslâm literatüründe yeri yoktur. İslâm, dünyaya ağırlık verip âhireti ihmal etmeyi kabul

---

[284] Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Ü. Yay., İzmir 1987, s. 77.

etmediği gibi, âhirete ağırlık verip dünyayı ihmal etmeyi de reddeder. Zira dünya da âhiret de Allah'ındır. Birini elde etmek amacıyla diğerinden soyutlanmak gerekmez. Fert, sadece kulluk yapmak amacıyla yaratıldığına göre, ilahî yasaların istisnasız bütün tavırlarında belirleyici rol almaları gerekmektedir. Bu nedenle İslâm, Müslüman'ın hayatında dinî görünümlü olmayan aktivitelerin varlığını kabul etmez.

İslâm dini, müntesiplerinden bireysel, toplumsal, siyasi, iktisadi vb. hayatın bütün alanlarında Yüce Allah'ın koymuş olduğu çerçeve ilkelere uygun davranışlar sergilemelerini istemektedir. Zira İslâm, ne sadece inanç ne de sadece bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyen bir doktrindir. İslâm, ikisini tevhid anlayışı içerisinde birleştirmiştir. Bu nedenle Marx'ın; *"Din afyondur."* veya *"Din, her türlü ilerlemeye karşı bir fren niteliği taşır."*[285] gibi sözlerinin İslâm dinî için bir geçerliliğinden söz edilemez. İslâm tarihi boyunca İslâm devletlerinin dine bağlılıkları ölçüsünde gelişip güç kazandıkları, hâkimiyet sahalarının genişlediği, dinden sapma kaydettikleri ölçüde de güç kaybettikleri ve geriledikleri gerçeği buna delil niteliği taşır.

İslâm, dünya için çalışılmasını, dünyanın imar edilmesi gerektiğini, ancak bu çalışma içerisinde gözetilmesi gereken yerin âhiret olması gerektiğini vurgular. Zira bütün aktivitelerde Allah rızasının ve dolayısıyla âhiretin gözetilmesi, tüm davranışların ibadet niteliğini kazanmasına neden olur.

İslâm, iyilik ve kötülüğü nesnelerin kendinde aramak yerine, bireyin onunla kuracağı münasebetin niteliğinde arar. Söz gelimi; mal, servet, kadın vb. şeyler hakkında Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) övücü ifadeler kullanmış olmakla birlikte, yerici ifadeler de kullanmıştır. O hâlde bu ve benzeri şeylere ilahî

---

285 Geniş bilgi için bk. Lenin, V. İ., *Din Üstüne*, çev. Ferhat Gelendeş, Başak Yay., Ankara 1988, s. 7-8,20.

yasanın öngördüğü perspektiften bakılması ve öylece değerlendirilmesi hâlinde övgüye layık bir nitelik kazanmalarına, aksi bir bakış açısı ve değerlendirme tarzı ise, yerilmesi gereken bir nitelik kazanmalarına neden olur.

İslâm'ın gayesi, insanı dünyaya ve kullara kulluk derecesinden yaratıcısına kulluk mertebesine çıkarmaktır. Kur'ân'ın ön plana çıkardığı kulluk görevi, belirli zamanlarda belirli şekillerde yapılan ibadetler için zaman ayırmaktan daha öte bir anlama sahiptir. Kulluk, bireyin hayatın her alanında ve anında Yaratıcısının huzurunda olduğunu düşünerek Yüce Allah'ın öngördüğü istikamette yaşamak amacıyla seçmiş olduğu *komple bir hayat tarzı*dır. Yüce Allah'ın belirlemiş olduğu çerçevenin dışındaki bir yaşam tarzı seçildiğinde ise insan, maddenin, dünya ile sınırlı dünyanın pençeleri arasına sıkışıp bedenî-hissî arzuların ötesine geçemeyen bir robot hâline gelir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdel Haleem, Muhammed : *"The Hereafter and Here –and- Now in the Quran"*, The Islamic Quarterly, 1989/2 (118-131).

Abduh, Muhammed-Rıza, Reşid : *Tefsiru'l-Menar*, Mektebetu'l-Kahire, Mısır 1954.

Abduh, Muhammed : *Tefsiru Cuz'i Amme*, Mektebetu Muhammed Ali Sabih ve Evladuh, Mısır 1967.

Abdulbaki, Muhammed Fuad : *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İstanbul 1987.

el-Acluni, İsmail b. Muhammed : *Keşfu'l-Hafa ve Muzilu'l-İlbas amma İştehere mine'l-Ehadisi ala Elsineti'n-Nas*, Beyrut 1408/1988.

Ağırman, Mustafa : *Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, Ravza Yay., İstanbul 1997.

Ahmed b. Hanbel : *Musned*, Beyrut, ts.

Aliyyu'l-Kari : *Şerhu Kitabi Fıkhi'l-Ekber*, Beyrut 1404/1984.

Altıntaş, Ramazan : *"İslâmî Gelenekte 'el-Hayatü'd-Dünya' Kavramının Anlama Biçimleri"*, Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi Sempozyumu (Çorum, 06-08 Eylül 2002), Çorum Ü. İlahiyat Fak. Yay., Çorum 2003 (11-36).

Alusi, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Mahmud : *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

Arslan, Abdurrahman : "*İnsan ya da Aklın Kimliği*", Bilgi ve Hikmet, 1993/4.

Aster, Ernst Von : "*İnsan ve Dünya*", çev. H. Vehbi Eralp, Felsefe Arkivi, Cilt 2/sayı, 3, İstanbul 1949.

Atalay, Orhan : *Kur'ân-ı Kerîm'de İnsan - Meta' İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1993.

Ataurrahim, Muhammed : *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, çev. Kürşat Demirci, İstanbul 1985.

Ateş, Süleyman : *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988.

Attas, Nakib : "*İslâmî Dünya Görüşü: Genel Bir Çerçeve*", İslâm ve Modernizm –Fazlur Rahman Tecrübesi- (22-23 Şubat 1997), İst. Büyükşehir Bel. Yay., İstanbul 1997, s. 15.

Aydın, Mehmet : *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Ü. Yay., İzmir 1987.

Aydın, Mustafa : "*Dinin Dünyevileşme Sorunu ve Protestanlık*", *Bilgi ve Hikmet*, 1993/2.

Ayni, M. Ali : *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1341/1922.

Aziz Ahmed : *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yay., İstanbul 1990.

Başer, Vehbi : "*Kur'ân'da İnsanın Dünyası: Bir Giriş Denemesi*", 2. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu (2-4 Şubat 1996), Fecr Yay., Ankara 1996 (139-155).

Berger, Peter L. : *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993.

Beşer, Faruk : *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, Seha Yay., İstanbul 1991.

Beydavi, Abdullah b. Ömer b. Muhammed : *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, ts.

Beyhaki, Ebubekir Ahmed b. Huseyn : *Şu'abu'l-İman*, Beyrut 1410/1990.

Budda, A. Ömer Hilmi, *Dinler Tarihi* : İstanbul 1935.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail : *Sahih*, nşr. Mustafa Dib el-Buğa, Daru İbn Kesir, Beyrut 1410/1990.

---------- : Muhammed b. İsmail : *Edebu'l-Mufred*, Beyrut, 1409/1989.

Bulaç, Ali, *İslâm Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, İstanbul 1994.

---------- : *Tasarlanmış Fenomenler Dünyasında Akıl, Nefis ve Kimlikler*", Bilgi ve Hikmet, İstanbul 1993/4.

---------- : "*İslâm Özgür Bir Ortamda Gelişir*" Yeni Zemin, 1993/4.

---------- : "*Ruhban*", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yay., İstanbul 1990.

---------- : "*Parçalanmış Bir Zihin Ortamı*", Yeni Şafak, 19 Haziran 1997.

Bursevi, İsmail Hakkı : *Ruhu'l-Beyan*, Eser Yay., İstanbul 1969.

el-Cevheri, İsmail b. Hammad : *Tacu'l-Luğa ve Sıhahi'l-Arabiyye*, nşr. Abdulğafur Attar, Mısır 1377.

Cilacı, Osman : *Günümüz Dünya Dinleri*, DİB. Yay., Ankara 1995.

Condon, John C. : *Kelimelerin Büyülü Dünyası-Anlambilim ve İletişim*, çev. Murat Çiftkaya, İnsan Yay., İstanbul 1998.

Coşkun, İbrahim : "*Dünyevi İslâm'ın Pratiği Önünde Bir Engel: Despot/Otokrat Tanrı Tasavvuru*", Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi Sempozyumu (06-08 Eylül 2002), Gazi Ü. İlahiyat Fak. Yay., Çorum 2003 (171-205).

Çakan, İsmail Lütfi : "*İslâm'da Dünya-Âhiret Dengesi*", Diyanet Dergisi, 13/5 (275-288).

---------- : *"Dünya Hayatına Karşı Müslümanların Tutumları"*, Diyanet Dergisi, Ankara 1975/1.

Çelik, Ömer : *"İnsanın Modern Kimliği"*, Bilgi ve Hikmet, 1993/4 (9-23).

Çiftçi, Adil : *"Bir Sosyolog Olarak Fazlur Rahman"*, İslâm ve Modernizm –Fazlur Rahman Tecrübesi– (22-23 Şubat 1997), İst. Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 1997 (50-67).

Darimi, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl b. Bihram : *Sunen*, Daru İhyai's-Sunneti'n-Nebeviyye, Beyrut, ts.

De Vaux, B. Cara : *"Dünya"* mad., İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., İstanbul 1977 (3/664-665).

Demirci, Kürşat : *"Düşünen Kamışların Hikayesi –İnsanın Kozmostaki Yeri Hakkında Dinler Neler Söylüyor-"*, Bilgi ve Hikmet, 1994/6, s. 52 (50-52).

Dobschütz, E. Von : *"Bıble ın the Church"*, Encyclopedia of Religion and Ethics, ed. James Hastıngs, M.A., D. D. Morrison and Gıbb Lımıted, New York 1935 (2/579-615).

Doğrul, Ömer Rıza : *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.

Donohue, John-Esposito, John : *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan - Aydın Ünlü, İnsan Yay., İstanbul 1991.

Duff, Archıbald : Hıstory of Old Testament Crıtıcısm, London 1910.

Dursun, Davut : *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu, Gelişimi*, İşaret Yay., İstanbul 1992.

Eryarsoy, M. Beşir : *İslâm'ın Devlet Yapısı*, İşaret Yay., İstanbul 1988.

Fazlur Rahman : *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yay., İstanbul 1993.

---------- : *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara Okulu Yay., Ankara 1996.

---------- : *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yay., Ankara 1993.

---------- : "*İslâm: Sorunlar ve Fırsatlar*", çev. Adil Çiftçi, İslâmî Araştırmalar, 1995/3-4 (207-217).

Felicien, Challaye : *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul 1960.

Firuzabadi, Ebu't-Tahir : *Kamusu'l-Muhit*, trc. Asım efendi, ts., ys.

Garaudy, Roger : *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın, Pınar Yay., İstanbul 1991.

---------- : 20. Yüzyıl Biyografisi, çev. Ahmet Zeki Ünal, Fecr Yay., Ankara 1989.

Gazali : *Amellerin Ölçüsü*, çev. Remzi Işık, Kılıçaslan Yay., Ankara 1970.

Gellner, Ernest : *Postmodernizm, İslâm ve Us*, çev. Bülent Peker, Ümit Yay., Ankara 1994.

Güler, İlhami : "*Firavun ve Karun Koalisyonu –Egemen Küresel Siyaset-*", İslâmiyat, Bülten, 2004/10 (10-11).

Güngör, Erol : *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 58.

Gürsoy, Kenan : *J.P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler*, Ankara 1991.

Güvenç, Bozkurt : "*İnsan Nedir? Kimdir O İnsan?*", Varlık (Aylık Edebiyat, Sanat Dergisi), Ekim 1989/985 (3-5).

Hamidullah, Muhammed : *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990.

---------- : *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Düşünce Yay., İstanbul 1981.

Hamilton, Clarence H. : *Buddhism –A Religion of Infinite Compassion-, The Liberal Arts Pres, New York 1952.*

Hanefi, Hasan : "*Aksiyombilimi Olarak 'Hermenötik' –İslâm Örneği–*", çev. Dücane Cündioğlu, Tezkire, 1997/11-12 (39-56)

---------- : "*Konulu Kur'ân Tefsiri Metodu*" çev. Sönmez Kutlu, İslâmî Araştırmalar, 1996/1-4 (157-166).

Hatiboğlu, Mehmed S. : "*Dünya-Âhiret*", İslâmiyat, 2000/1 (7-10).

---------- : "*İslâm ve Değişim*", İslâmiyat, 2005/1 (7-10).

Işıcık, Yusuf : "*Kur'ân'ın Öngördüğü Muvahhit İnsan Tipi*", 2. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu (2-4 Şubat 1996), Fecr Yay., Ankara 1996 (131-137).

İbnu'l-Cevzi : Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Telbisu İblis*, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekafiyye, Beyrut 1992.

İbn Hanbel, Ahmed : *Musned*, Daru Sadır, Beyrut, ts.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail : *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1969.

İbn Mace, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid : *Sunen*, nşr. M. Fuad Abdulbaki, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 1395/1975.

İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mukrim : *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1388/1968.

İkbal, Muhammed : "*İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*", çev. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yay., İstanbul tsz.

el-İsfehani, Rağıb : *Mufredatu Elfazi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi, Daru'l-Kalem, Dımeşk 1992.

İz, Mahir : *Din ve Cemiyet*, İrfan Yay., İstanbul 1973.

Izutsu, Toshihiko : *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.

İzzetbegoviç, Ali : *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Nehir Yay., İstanbul 1987.

Kalın, Faiz : "*Kur'ân ve Evrende Rölativite*", EKEV Akademi Dergisi, 2001/2

Karaman, Hayrettin : *Laik Düzende Dinî Yaşamak*, İz Yay., İstanbul 1997.

---------- : "*Kur'ân-ı Kerîm'e ve Örnek Uygulamaya Göre Devlet*", İlim ve Sanat, 1993/4.

Kasımi, Muhammed Cemaluddin : *Mehasinu't-Te'vil*, Daru İhya-i'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1957.

Kazıcı, Ziya : *Kur'ân-ı Kerîm ve Garp Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, İstanbul 1971.

Kerr, Malcolm H. : *Islamıc Reform –The Political and Legal Theories of Muhammad 'Abduh and Rashid Rıda-*, University of California Press-Cambridge University Press, 1966.

Kesler, M. Fatih : *Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar*, Akçağ Yay., Ankara 1993.

Kılıç, Sadık : *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984.

Kırca, Celal : *Kur'ân'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993.

Köten, Akif : "*Müslümanların Dünyaya Bakışlarında Hadis Diye Uydurulmuş Sözlerin Etkisi*", Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu (Bursa, 16-17 Haziran 1990), Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990.

Kurtubi, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed : *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'ân*, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, Mısır 1967.

el-Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdulkerim b. Havazin : *Letaifu'l-İşarat*, nşr. İbrahim Bisyuni, Kahire, ts.

Kutub, Muhammed : *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul 1992.

Kutub, Seyyid : *Fi Zilali'l-Kur'ân*, Beyrut, ts.

Kuzgun, Şaban : Dört İncil, Farklılıkları ve Çelişkileri, Ertem Matbaası, Ankara 1996.

Lapıdus, Ira M. : *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, çev. İ. Sefa Üstün, İFAV Yay., İstanbul 1996.

Lenin, V. İ. : *Din Üstüne*, çev. Ferhat Gelendeş, Başak Yay., Ankara 1988.

Macit, Nadim : "*Dini Bilginin Alanı ve 'Farklı Dünyalar'* ", Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi Sempozyumu (06-08 Eylül 2002), Gazi Ü. İlahiyat Fak. Yay., Çorum 2003 (89-128).

Mahmud b. Şerif : *el-Edyan fi'l-Kur'ân*, Mektebetu 'Ukaz, Suudi Arabistan, 1984.

el-Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri : *Edebu'd-Dunya ve'd-Din*, Mısır 1393/1973.

el-Merağî, Ahmed Mustafa : *Tefsiru'l-Merağî*, Mektebetu Mustafa babi'l-Halebi, Mısır 1969.

Mevdudi, Ebu'l-Ala : *Tefhimu'l-Kur'ân*, çev. Komisyon, İstanbul 1991.

Michel, Thomas : *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul 1992.

Mubarekfuri, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim : *Tuhfetu'l-Ehvazi Şerhu Cami'i't-Tirmizî*, Kahire 1406/1989.

el-Munavi, Muhammed Abdurrauf : *Feyzu'l-Kadir Şerhu Cami'i-'s-Sağir*, Mısır 1356/1938.

Muslim İbn Haccac, Ebu'l-Huseyn : *Sahih*, nşr. M. Fuad Abdulbaki, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1392/1972.

Muslim, Mustafa : *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, çev. Salih Özer, Fecr Yay., Ankara 1993.

Muzaffar, Chandra : "*Alternatif Hareketlerin Metafizik Temelleri*", İnsan ve Teknoloji, İnsan Yay., İstanbul 1992 içinde (9-21).

Nasr, Seyyid Hüseyin : "*İnsan ve Medeniyetin Geleceği*", çev. Mevlüt Uyanık, Bilgi ve Hikmet, 1994/8 (120-125).

en-Nedvi, Ebû Hasan Ali : *Maza Hasire'l-Alemu bi İnhitati'l-Muslimin*, Beyrut 1385/1965.

en-Nesefi, Abdullah b. Ömer b. Mahmud Ebu'l-Berekat : *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, İstanbul 1993.

en-Nevevi, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref : *Şerhu Sahih-i Muslim*, nşr. Halil el Mis, Beyrut 1407/1987.

en-Nevevi, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref : *el-Ezkaru'l-Muntehibe min Kelami Seyyidi'l-Ebrar*, İstanbul 1986.

Nevfel, Abdurrezzak : *Kur'ân'da Ölçü ve Ahenk*, çev. Muzaffer Kalaycıoğlu, İnkılab Yay., İstanbul 1988.

Nikhilananda, Swami : *Hinduizm*, çev. Aslı Özer, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 2003.

Nursi, Bediüzzaman Said : *İctimai Reçeteler*, İstanbul 1990.

----------- *Mesnevi-i Nuriye* : çev. Abdulmecid Nursi, İstanbul 1990.

Özsoy, Ömer : *Sünnetullah*, Fecr Yay., Ankara 1994.

----------"*Dinsel bir Metin Olarak Kur'ân'ın Bazı İfade Özellikleri*", 1. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994.

Öztürk, Yaşar Nuri : *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1995.

---------- : "*Bir Fıtrat Dinî Olarak İslâm'ın Karakteristikleri*", Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi, 1985/3.

Paçacı, Mehmet : *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, Nun Yay., İstanbul 1994.

Palmer, F.R. : *Semantik –Yeni Bir Anlambilim Projesi-*, çev. Ramazan Ertürk, Kitabiyat Yay., Ankara 2001.

Rağıb el-İsfehani, Hüseyin b. Muhammed : *Mu'cemu Mufredati elfazi'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan Davudi, Daru'ş-Şamiyye, Beyrut 1412/1992.

Rayyıs, Ziyauddin : *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sarıkaya, Nehir Yay., İstanbul 1990.

Razi, Fahruddin Muhammed b. Ömer : *Mefatihu'l-Ğayb*, Matbaatu'l-Behiyye, Mısır 1938.

er-Rumi, Fehd b. Abdirrahman : *Menhecetu'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadiseti fi't-Tefsir*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1981.

Sandıkçı, S. Kemal : *"Hz. Peygamberin Dünya Hayatına Bakışı"*, Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu (Bursa, 16-17 Haziran 1990), Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990.

Sarıkçıoğlu, Ekrem : *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983.

Sayı, Ali : *Firavun, Haman ve Karun Karşısında Hz. Musa*, İz Yay., İstanbul 1992.

Schimmel, Annamarie : *Dinler Tarihine Giriş*, Kahraman Yay., İstanbul 1999.

Schroeder, Ralph : *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, Bilim ve Sanat Yay., çev. Mehmet Küçük, Ankara 1996.

Spinoza : *Risale fi'l-Lahut ve's-Siyase*, çev. Hasan Hanefi, Daru Vehdan, Kahire, ts.

Strachan, J. : *"Crıtıcısm (Old Test.)"* mad., Encyclopedia of Religion and Ethics, ed. James Hastings, M.A., D.D., Morrıson and Gıbb Lımıted, New York 1935 (3/314-318).

es-Suyuti, Celaluddin Abdturrahman b. Ebubekir : *el-Camiu's-Sağir fi Ehadisi'l-Beşiri'n-Nezir*, Mısır, ts.

Şarkavi, İffet Muhammed : *el-Fikru'd-Dini fi Muvaceheti'l-Asr*, Daru'l-Avde, Beyrut 1979.

eş-Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebubekir Ahmed : *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Muhammed Seyyid Geylani, Beyrut 1395/1975.

Şeker, Mehmet : *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara 1987.

Şeraiti, Ali : "*Makinalaşmanın Tuzağında İnsan*", İnsan ve Teknoloji, çev. Tâhâ Kılıç, İnsan Yay., İstanbul 1992 içinde (23-46).

Şerif, İbrahim Muhammed : *İtticahatu't-Tecdid fi Tefsiri'l-Kur'âni-'l-Kerim fi Mısr*, Daru't-Turas, Kahire 1402/1982.

Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed : *Fethu'l-Kadir*, Mısır 1964.

eş-Şeybani, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel : *ez-Zühd*, Beyrut 1403/1983.

Tabatabai, Muhammed Huseyn : *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Muessesetu'n-Neşri'l-İslâmi, Kum 1996.

Taberi, Muhammed b. Cerir : *Cami'u'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân*, Matbaatu İsa Babi'l-Halebi, Mısır 1968

Tantavi, Muhammed Seyyid : *Benu İsrail fi'l-Kur'ân ve's-Sunne*, Kahire 1407/1987.

Taplamacıoğlu, Mehmet : *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1966.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa : *Sunen*, nşr. A. Muhammed Şakir, Kahire 1356-1937.

Topaloğlu, Bekir : "*Âhiret*", İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988 (1/543-548).

Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman : *Dinler Tarihi*, Ankara 1993.

---------- : "*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi*", *Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu*, Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990.

Türkdoğan, Orhan : "*İslâmî Kapitalizm mi?*", İslâmî Araştırmalar, 1994/2 (109-122).

Uludağ, Süleyman : "*Dünya*" mad., İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994 (22-25).

el-Vahidi, Ali b. Ahmed : *Esbabu'n-Nuzul*, Daru İbn Kesir, Dımeşk, 1993.

Vergin, Nur : "*Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış*", Toplum ve Bilim, 1985/29-30 (9-28).

Yalçın, Şahabeddin : "*Anlam Arayışı*", Bilgi ve Hikmet, 1995/10 (136-139).

Yazıcıoğlu, Hulusi : *Bir Din Politikası Laiklik*, İFAV Yay., İstanbul 1993.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi : *Hak Dinî Kur'ân Dili*, Eser Yay., İstanbul 1982.

Yetik, Zübeyir : "*Hint Düşüncesi*", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yay., İstanbul 1990.

Yılmaz, Hasan : "*Kur'ân'ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme*", Atatürk Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 2004/22 (231-246).

Yitik, Ali İhsan : *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1996.

Yurdaydın, Hüseyin G.-Dağ, Mehmet : *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978.

ez-Zebidi, Muhammed Murteda : *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Beyrut 1386/1966.

Zemahşeri, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer : *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil*, Kahire 1992.